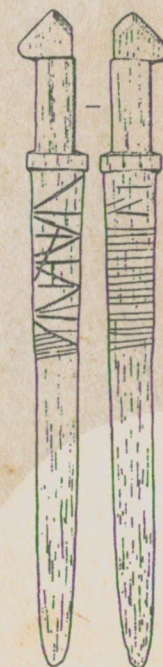
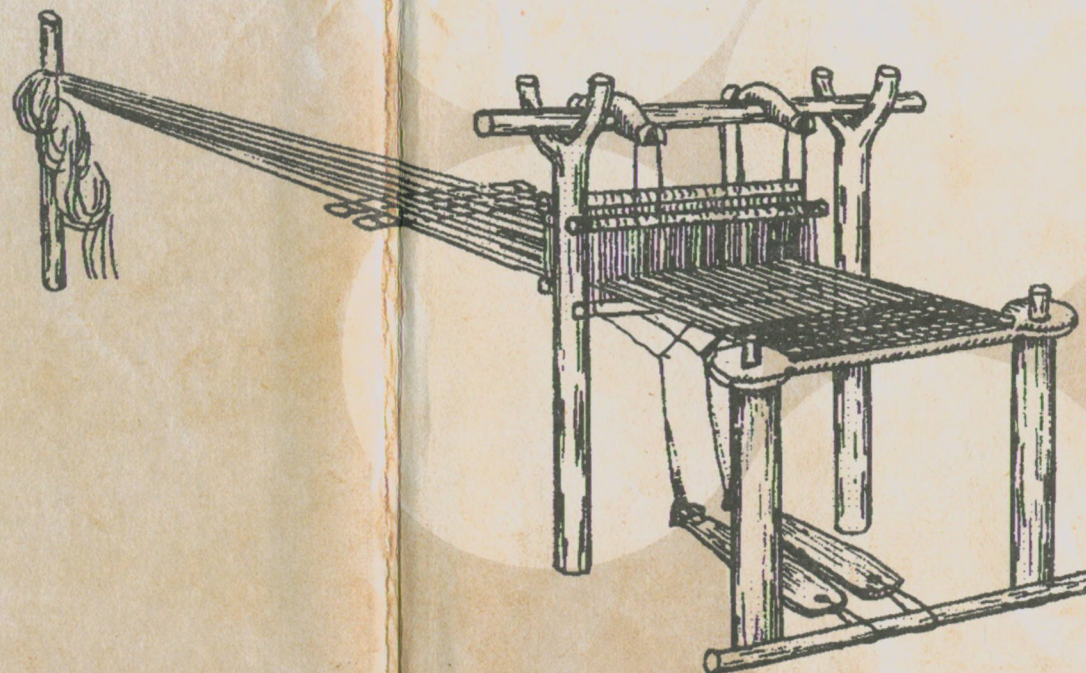
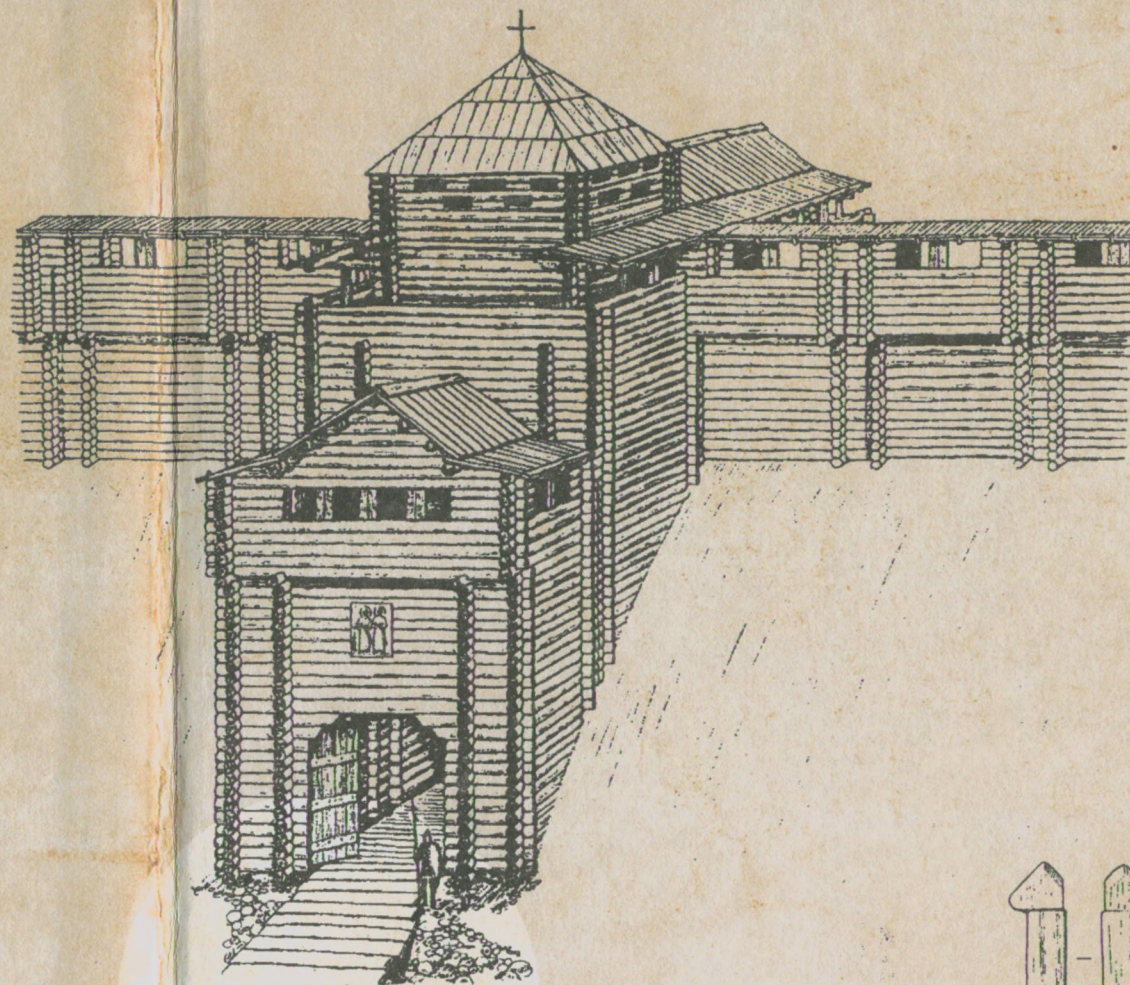
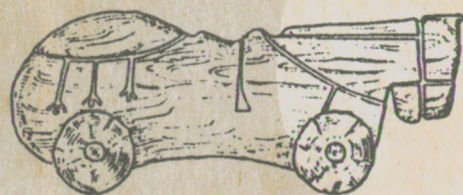
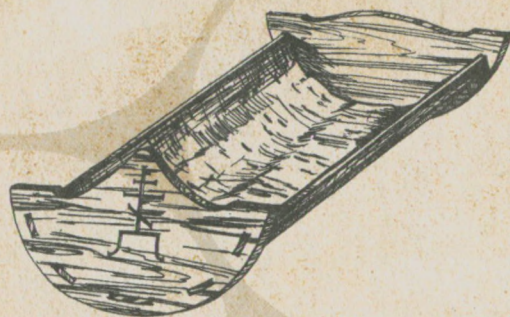

ЯК ЖЫЦІ ПРОДКІ

Штодзённае жыццё людзей
на тэрыторыі Беларусі
ў X—XIII стагоддзях

М.А. Плавінскі

ЯК ЖЫЦІ ПРОДКІ

Штодзённае жыццё людзей
на тэрыторыі Беларусі
ў X—XIII стагоддзях

Мінск
«Беларуская Энцыклапедыя
імя Петруся Броўкі»
2018

УДК 087.5:94(476)“09/12”
ББК 63.3(4Бел)
ПЗ7

Серыя заснавана ў 2015 годзе

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

*У кнізе выкарыстаны
ілюстрацыі М. Плавінскага,
малюнкі Д. Бунеевай, М. Сцяпанавай, А. Фёдарова,
фотаздымкі А. Дрыбаса, А. Каменскага, Д. Лася*

Плавінскі, М.А.

ПЗ7 Як жылі продкі. Штодзённае жыццё людзей на тэрыторыі Беларусі ў X—XIII стагоддзях : для сярэд. і ст. шк. ўзросту / М.А. Плавінскі. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2018. — 72 с. : іл. — (Беларуская дзіцячая энцыклапедыя).

ISBN 978-985-11-1096-0.

Кніга прысвечана штодзённаму жыццю сярэдневяковага насельніцтва Беларусі. У папулярнай форме апісваецца жыццёвы шлях чалавека ад нараджэння да смерці, яго заняткі, турботы і забавы, уяўленне аб сабе і іншых людзях, навакольным свеце і прасторы. Выданне прызначана для навучэнцаў сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту, але можа быць карысным для ўсіх чытачоў, якія цікавяцца гісторыяй Беларусі.

УДК 087.5:94(476)“09/12”
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-11-1096-0

© Плавінскі М.А., 2018
© РУП «Выдавецтва «Беларуская
Энцыклапедыя імя Петруся
Броўкі», 2018

Уводзіны

Невялічкая кніжачка, якую вы трымаеце ў руках, распавядае пра тое, як жылі нашы продкі ў X—XIII стагоддзях, як выглядалі іх дамы, што яны елі, чым займаліся, як працавалі, як выглядаў іх сусвет. Адказаць на ўсе гэтыя пытанні зусім няпроста, бо час — з’ява няўмольная. Ён сцірае з зямной паверхні вёскі, гарады і дзяржавы, якія ствараліся цэлымі народамі. Што ўжо казаць пра асобных людзей, якія аралі зямлю, ляпілі гаршкі, кавалі сякеры і сярпы, гадавалі дзяцей і марылі пра лепшы лёс. На першы погляд ніякіх слядоў іх жыцця ўбачыць нельга. Але гэта толькі на першы погляд. Насамрэч галоўны след, які яны пакінулі на зямлі, — гэта мы, сучасныя. Таму, калі вы глядзіцеся ў люстэрка, адлюстраванне ў ім — не толькі ваша ўласнае, гэта і незлічоныя постаці вашых продкаў, увасабленне іх жыццяў. Існуе навука, якая здольна зрабіць нябачнае бачным, распавесці нам пра жыццё людзей самых аддаленых эпох, — археалогія.

Назва гэтай незвычайнай навукі паходзіць ад двух старажытнагрэчаскіх слоў: *архаёс* — старажытны і *логас* — вучэнне. Звычайна людзі думалі, што археолагі — гэта тыя, хто шукае ў зямлі старажытныя скарбы. Аднак сучасныя даследчыкі старажытнасцей найчасцей выглядаюць зусім інакш: яны выкарыстоўваюць найноўшыя дасягненні дакладных і прыродазнаўчых навук, разнастайныя аналітычныя метады даследаванняў, інфармацыйныя тэхналогіі і шмат чаго яшчэ. Іх галоўная мэта засталася нязменнай з часоў першых археалагічных даследаванняў, калі археолагі сапраўды яшчэ былі звычайнымі гісторыкамі, якія бралі ў рукі рыдлёўкі, каб знайсці новыя крыніцы інфармацыі аб мінулым. Гэта мэта — максімальна поўнае і дакладнае аднаўленне жыцця тых людзей, якія хадзілі па нашай зямлі стагоддзі і тысячагоддзі таму.

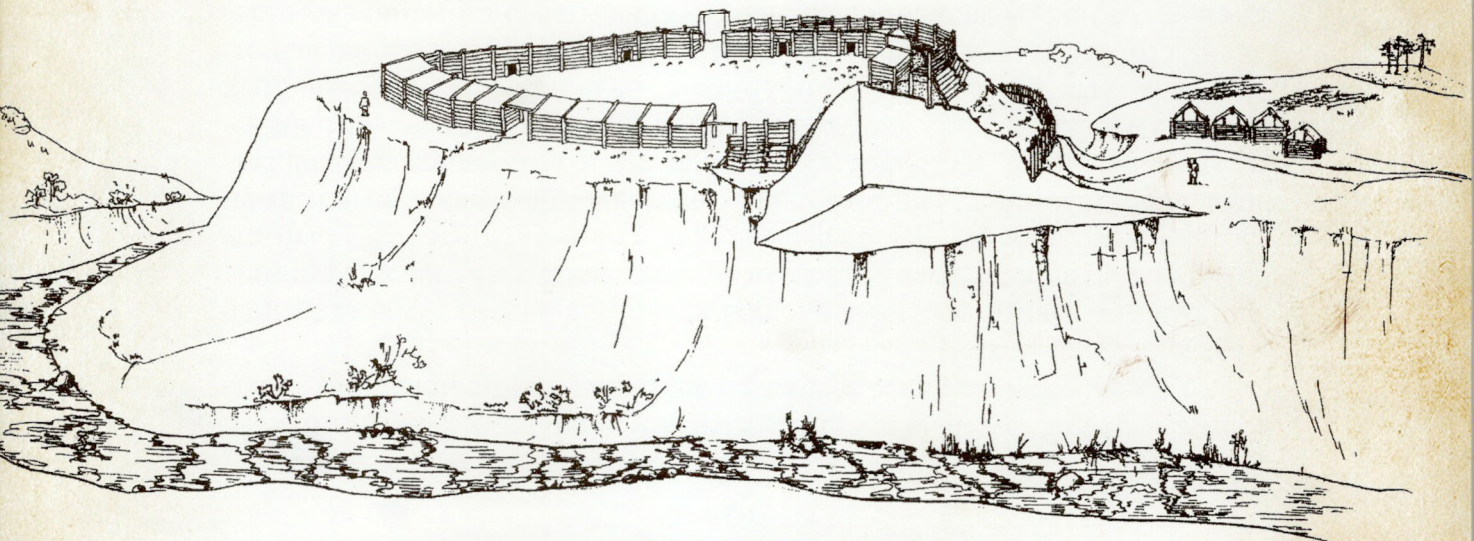
У гэтай кнізе мы пазнаёмімся з вынікамі працы некалькіх пакаленняў археолагаў, чыю дзейнасць можна параўнаць з чараўніцтвам, бо толькі сапраўдны чараўнік можа зазірнуць у мінулае.

Прастора

Айкумена

Айкумена — гэта засвоеная чалавекам частка сусвету. Айкумена сучаснага чалавека велізарная па сваіх маштабах — фактычна гэта ўся наша планета, бо сучасныя тэхналогіі дазваляюць нам імгненна перанесціся ў любую кропку Зямлі, хай сабе і віртуальна. Гэта стварае ўяўленне аб бязмежнасці свету і адначасова аб прынцыповай яго дасяжнасці і патэнцыяльнай магчымасці на працягу свайго жыцця пабачыць розныя кантыненты, краіны і гарады, пазнаёміцца з неверагоднай колькасцю людзей рознага паходжання, якія працуюць у самых розных сферах і размаўляюць на розных мовах.

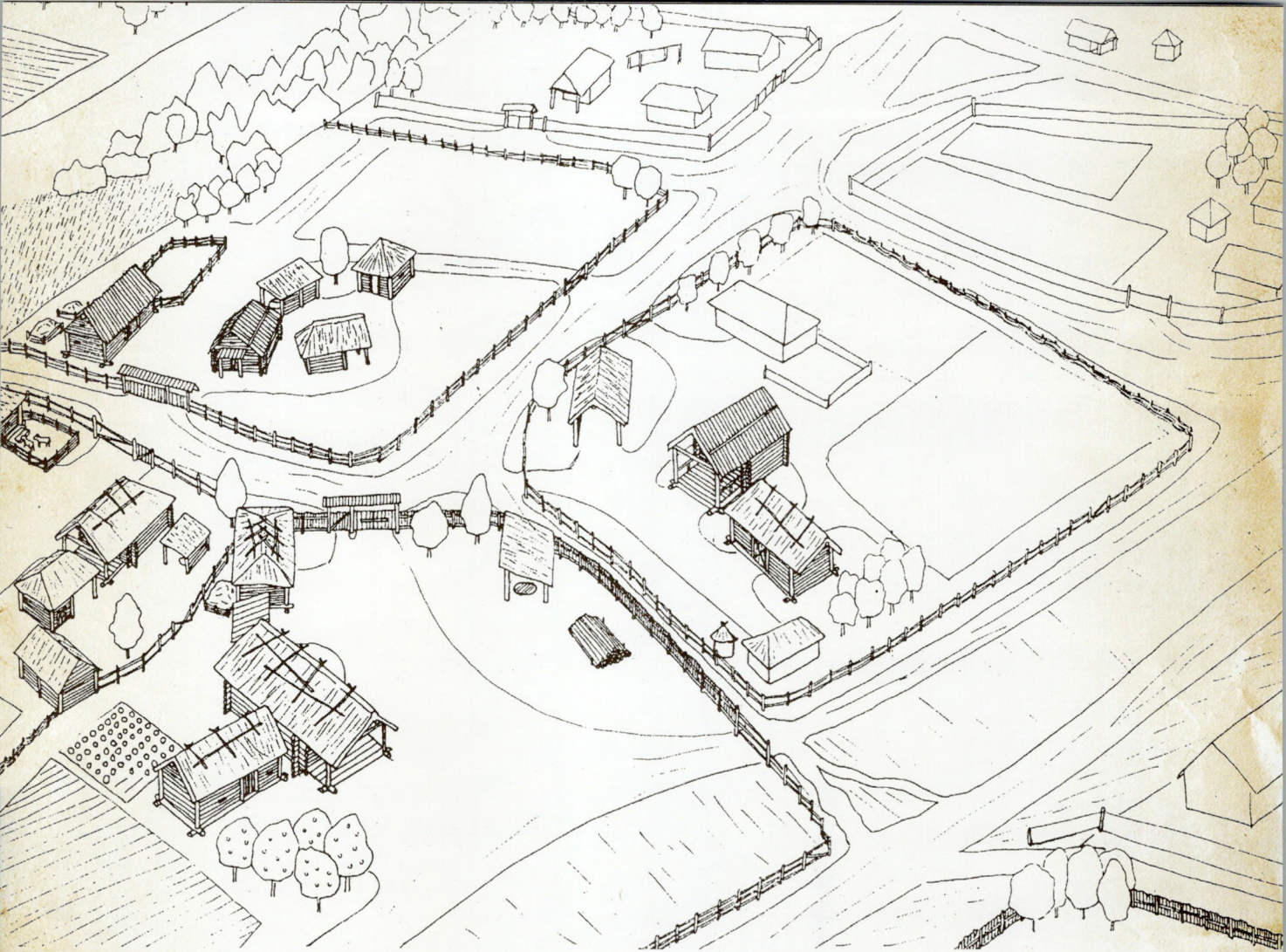
Уяўленне аб прасторы нашых сярэдневяковых продкаў было зусім іншым. Прыродныя ўмовы і асаблівасці сацыяльнай арганізацыі людзей гэтага часу рабілі прастору, у якой праходзіла іх жыццё, зусім невялікай для сучаснага чалавека. Абсалютная большасць насельніцтва беларускіх зямель X—XIII стагоддзяў займалася сельскай гаспадаркай і жыла ў большых ці меншых па памеры вёсках. Жыццё гэтых людзей было практычна цалкам падпарадкавана зменам прыродных цыклаў,

Славянскае гарадзішча V—VI стагоддзяў н.э.

*Рэканструкцыя. Гарадок на Маяце,
Наўгародская вобласць, Расія.*

*Вёска другой паловы XII — першай паловы XIII стагоддзя.
Рэканструкцыя. Грыгараўка, Чаркаская вобласць, Украіна.*

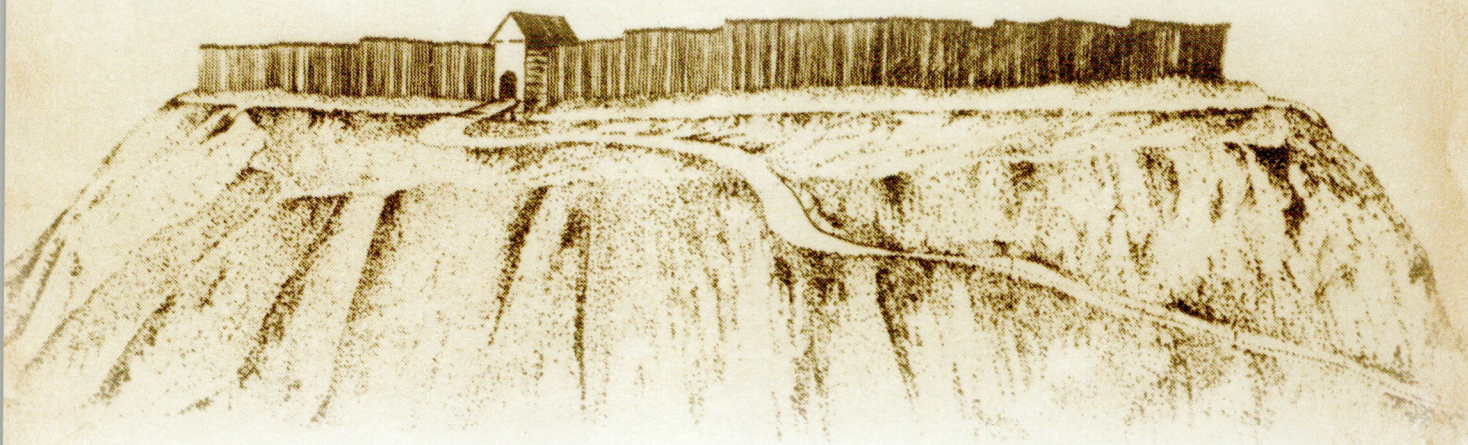
ад якіх цалкам залежалі ўсе іх заняткі: апрацоўка зямлі, збор ураджаю, гадаванне хатняй жывёлы, паляванне, рыбная лоўля і збіральніцтва. Тагачасныя вясковыя жыхары накіроўвалі практычна ўсе намаганні на забеспячэнне свайго выжывання ва ўмовах непрадказальнага беларускага надвор'я. Увесь свой час яны праводзілі на палетках і гародах, выганах і сенажацях, у лясх, што пачыналіся на ўскрайку вёскі, дзе здабывалі дзічыну, збіралі грыбы і ягады, на бліжэйшых рэках і азёрах, дзе лавілі рыбу.

Засвоеная вяскоўцамі прастора была зусім невялікай. Палеткі і выганы для жывёлы месціліся непасрэдна побач з хатамі і гаспадарчымі пабудовамі. Рэкі поўніліся рыбай, у амаль некранутых чалавекам лясх хапала звяроў і птушак, грыбоў і ягад. Аднак чалавека не было патрэбы адыходзіць занадта далёка ад уласнага падворка, каб здабыць неабходныя для жыцця рачныя і лясныя рэсурсы. Рэсурсная зона кожнага паселішча X—XIII стагоддзяў — тэрыторыя, засвоеная

гаспадарчай дзейнасцю людзей і ўсвядомленая імі як месца свайго жыцця, — працягвалася ўсяго на 3—5 кіламетраў у кожны бок ад пэўнай вёскі. Гэта і была айкумена большасці тагачасных насельнікаў нашай зямлі. Многія з іх ніколі не пакідалі гэтага невялічкага кавалка зямлі, які ў выніку і становіўся іх сусветам.

У канцы I тысячагоддзя н.э. ва Усходняй Еўропе ўзнікаюць першыя гарады. Галоўным адрозненнем жыхара горада ад вяскоўца было тое, што ён дзякуючы асаблівасцям сваіх заняткаў меў некалькі іншае ўяўленне аб прасторы. Кожны горад быў цэнтрам гандлю і рамяства, а таксама цэнтрам улады, бо ў ім знаходзіліся прадстаўнікі мясцовай адміністрацыі. У горад збіраліся жыхары вясковай акругі, каб сплаціць даніну князю і абмяняць свае прадукты на вырабы гарадскіх рамеснікаў. Тыя гараджане, што займаліся гандлем, час ад часу выпраўляліся ў вандроўку па бліжнім і далёкім наваколлі, каб прадаць вырабы рамеснікаў ці імпортныя тавары вяскоўцам.

Гародня ў канцы X стагоддзя. Рэканструкцыя.

У выніку айкумена гарадскога жыхара была значна большай за айкумену селяніна. Яна адпавядала той тэрыторыі, на якую распаўсюджваліся функцыі гарадской адміністрацыі і якую ахоплівалі маршруты гарадскіх гандляроў. Тэрыторыя гэта звычайна мела дыяметр каля 50 кіламетраў.

У горад час ад часу маглі завітаць і госці з суседніх княстваў і нават вельмі аддаленых краёў. Таму гараджане маглі бачыць людзей, якія размаўлялі на іншых мовах і насілі іншую вопратку. Але ўявіць, якімі жыхары нашых сярэдневяковых гарадоў бачылі тыя адлегласці, што мусілі пераадолець іх госці, сёння вельмі цяжка.

Лясы

Найважнейшай і найвялікшай часткай айкумены сярэдневяковага чалавека былі лясы. У X—XIII стагоддзях лясы займалі амаль усю тэрыторыю нашай краіны. Прычым яны моцна адрозніваліся ад сучасных. Тагачасны лес — гэта непразныя гушчары і нетры, засваенне якіх вымагала ад чалавека велізарных высілкаў.

Роля лясоў у жыцці тагачасных людзей і іх усведамленні прасторы была шматграннай. Лес — гэта крыніца базавага рэсурсу, неабходнага для выжывання чалавека, — драўніны. Дрэва было патрэбна для пабудовы дамоў і іх ацяплення, для вырабу абсалютнай большасці гаспадарчых прылад, прыстасаванняў і прадметаў побыту, прычым не толькі тых, што былі зроблены з гэтага самага дрэва. Для

вырабу металічных прылад ці абпалу гаршкоў таксама быў неабходны драўнінны вугаль. Дрэва было асноўным матэрыялам, з якога чалавек ствараў свой рукатворны сусвет.

Лес — гэта адна з найважнейшых крыніц харчовых рэсурсаў. У лесе здабывалі дзічыну, збіралі грыбы, ягады, мёд. Ва ўмовах нашай кліматычнай зоны, у якой сельская гаспадарка, асабліва ў яе прымітыўных формах, з'яўляецца рызыкаўным заняткам, які не заўжды можа забяспечыць чалавека неабходнай для выжывання колькасцю ежы, без назапашвання лясных прадуктаў людзі маглі проста не перажыць доўгую сцюдзёную зіму.

Здавалася б, у такіх умовах лес мусіў быць галоўным сябрам сярэдневяковага чалавека. Але нашы продкі ўвесь час вялі няўмольную барацьбу з лесам, высакаючы ўсё новыя і новыя ўчасткі, каб разараць іх і ператварыць у пашу і выганы. Усё жыццё селяніна-земляроба — гэта, з аднаго боку, поўная залежнасць ад лясных рэсурсаў, а з іншага — бесперапыннае змаганне з лесам дзеля пашырэння плошчы

*Вырубка лесу і пабудова горада. Мініяцюра
з Радзівілаўскага летапісу. Канец XV стагоддзя.*

сельскагаспадарчых зямель. Але, нягледзячы на гэту бяскончую барацьбу, якая цягнулася стагоддзямі, на працягу ўсяго Сярэднявечаў лясныя абшары заставаліся неабсяжнымі.

Фактычна засвоеныя чалавекам землі ўяўлялі сабой невялічкія плямкі на цэле бязмежнага лесу. Дзесьці гэтыя плямкі былі больш шматлікімі, а дзесьці адлегласць паміж асобнымі чалавечымі паселішчамі магла складаць дзясяткі кіламетраў. Лясы падзялялі асобныя чалавечыя калектывы і іх аб'яднанні ўтваралі своеасаблівыя бар'еры і перашкаджалі камунікацыі паміж людзьмі. Таму ў раннесярэднявковы час асобныя племянныя аб'яднанні моцна адрозніваліся адно ад аднаго. Гэта выяўлялася як у мове і духоўным жыцці, так і ў матэрыяльнай культуры і побыце. У межах адваяванай у леса тэрыторыі жылі «свае», а за лясамі — «чужыя». Са з'яўленнем першых дзяржаўных аб'яднанняў лясы часта становіліся сапраўднымі межамі паміж імі.

*Сякера. Вайшкуны, Пастаўскі раён Віцебскай вобласці.
Канец X — XI стагоддзе.*

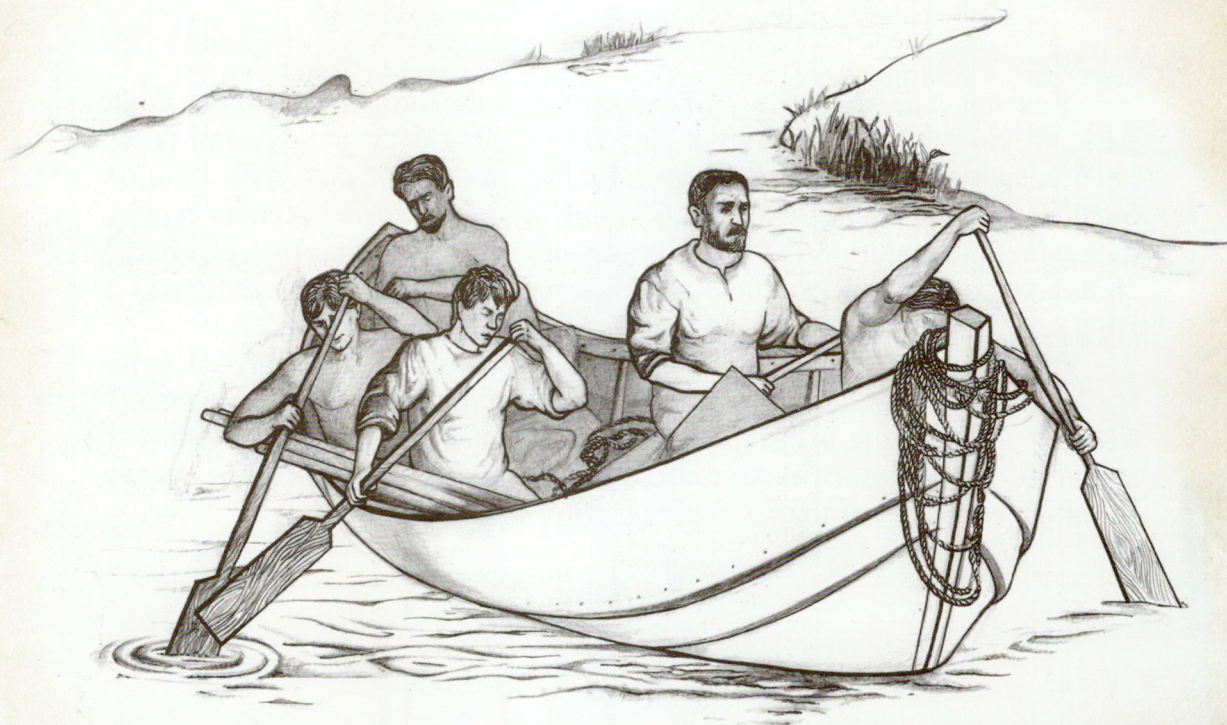
Рэкі

Калі лясы адыгрывалі ў айкумене сярэдневяковага чалавека ролю меж, то рэкі мелі зусім іншую функцыю: яны былі асноўнымі сродкамі камунікацыі паміж людзьмі. Ва ўмовах, калі сухапутныя дарогі былі надзвычай нешматлікімі, бо пракладваць іх праз лясныя гушчары і падтрымліваць у належным стане вымагала велізарных высілкаў, менавіта рэкі былі тымі шляхамі, якія злучалі асобныя паселішчы і іх групы.

Зручнасць перасоўвання па рэках вызначалася тым, што іх можна было выкарыстоўваць большую частку года. Вясной, летам і восенню па рэках можна было перасоўвацца на чоўнах, зімой — пешшу ці на санях. Толькі адносна непрацяглы час, падчас ледаставу і ледаходу, выкарыстоўваць рачныя шляхі было немагчыма.

Прыпяць

Рачное судна.

Тэрыторыя Беларусі вызначаецца вельмі густой рачной сеткай. Апроч таго, праз тэрыторыю нашай краіны праходзіць галоўны водападзел еўрапейскіх рэк, з якога ў паўночным напрамку, у бок Балтыйскага мора, сцякаюць Нёман, Заходняя Дзвіна і Ловаць, а ў паўднёвым кірунку, у Чорнае мора, цячэ Днепр з яго шматлікімі прытокамі — Прыпяццю, Бярэзінай, Сажом.

*Сані. Рэканструкцыя.
Вялікі Ноўгарад, Расія.
XI—XIII стагоддзі.*

У другой палове I тысячагоддзя нашай эры менавіта рэкі сталі асноўнымі шляхамі пранікнення і рассялення славян на поўначы Усходняй Еўропы. У канцы гэтага тысячагоддзя сетка ўсходнееўрапейскіх рэк становіцца асновай для фарміравання сістэмы транскантытнентальных гандлёвых камунікацый, якія злучылі Скандынавію з краінамі Блізкага Усходу і Цэнтральнай Азіі. Рэкі ў жыцці сярэдневяковых людзей былі галоўнымі ніткамі, якія злучалі паміж сабой асобныя групы людзей і дапамагалі ім з цягам часу ператварыцца ў больш ці менш значныя этнасацыяльныя супольнасці.

Нёман.

Чалавек

Нараджэнне і дзяцінства

Нараджэнне дзяцей у эпоху Сярэднявечча таксама адрознівалася ад сённяшняга дня. Сям'я ў традыцыйным земляробчым грамадстве звычайна была шматдзетнай.

На працягу свайго рэпрадуктыўнага ўзросту жанчына магла нараджаць амаль штогод, з-за чаго самі жанчыны вельмі хутка старэлі. Але дэмаграфічнага выбуху не

здаралася з прычыны вельмі вялікай дзіцячай смертнасці, якая абумоўлівалася цэлым шэрагам прычын. Асноўнымі з іх былі дрэнныя санітарныя ўмовы жыцця, а таксама частыя праблемы з паўнаўвартасным харчаваннем, якія выклікаліся неўраджаямі і недахопам ежы ў зімова-вясновы перыяд. Адсутнасць якаснай ежы дрэнна адбівалася найперш на растучых арганізмах, што вяло да хвароб і высокай дзіцячай смертнасці.

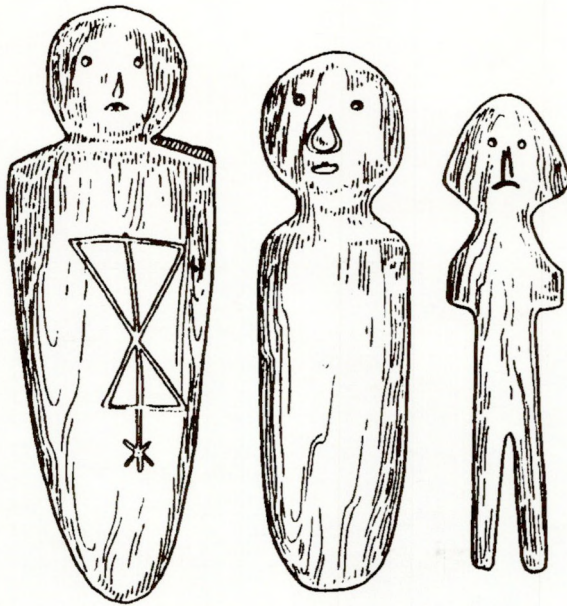
Перыяд дзіцячых забаў і гульняў у сярэднявечную эпоху быў значна карцейшы, чым у сучаснасці. Неабходнасць забеспячэння сям'і і роду харчаваннем прымушала прыцягваць іх маленькіх членаў да працы з самага ранняга ўзросту. Натуральна, што дзеці не маглі працаваць нароўні з дарослымі, але прымаць пасільны ўдзел у сельскагаспадарчых працах, збіраць грыбы ці ягады, лавіць рыбу яны пачыналі

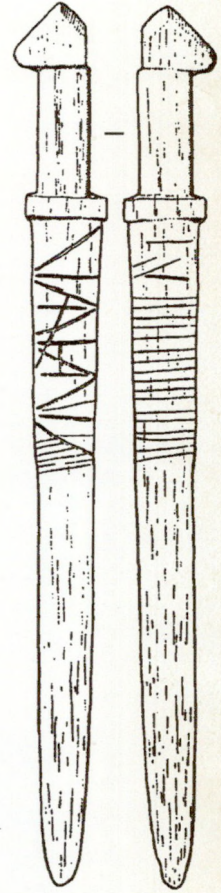
*Дзіцячая люлька.
Рэканструкцыя.
Вялікі Ноўгарад, Расія.
XIII стагоддзе.*

*Вязаны галаўны ўбор для
немаўляці. Рэканструкцыя. Вялікі
Ноўгарад, Расія. XIII стагоддзе.*

*Драўляныя лялькі. Вялікі Ноўгарад, Расія.
XI—XIII стагоддзі.*

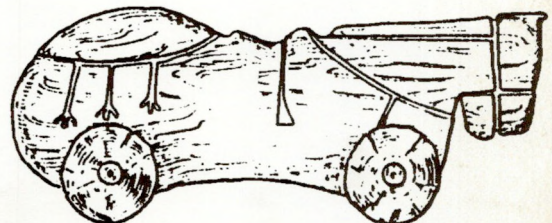

*Драўляны цяцачны
меч. Старая Ладага,
Ленінградская вобласць,
Расія. Апошняя чвэрць
VIII стагоддзя.*

з самага маленства. Яшчэ адным абавязкам для дзетак было даглядаць за зусім малымі братамі і сёстрамі, бо ў дарослых часу на гэта звычайна не хапала.

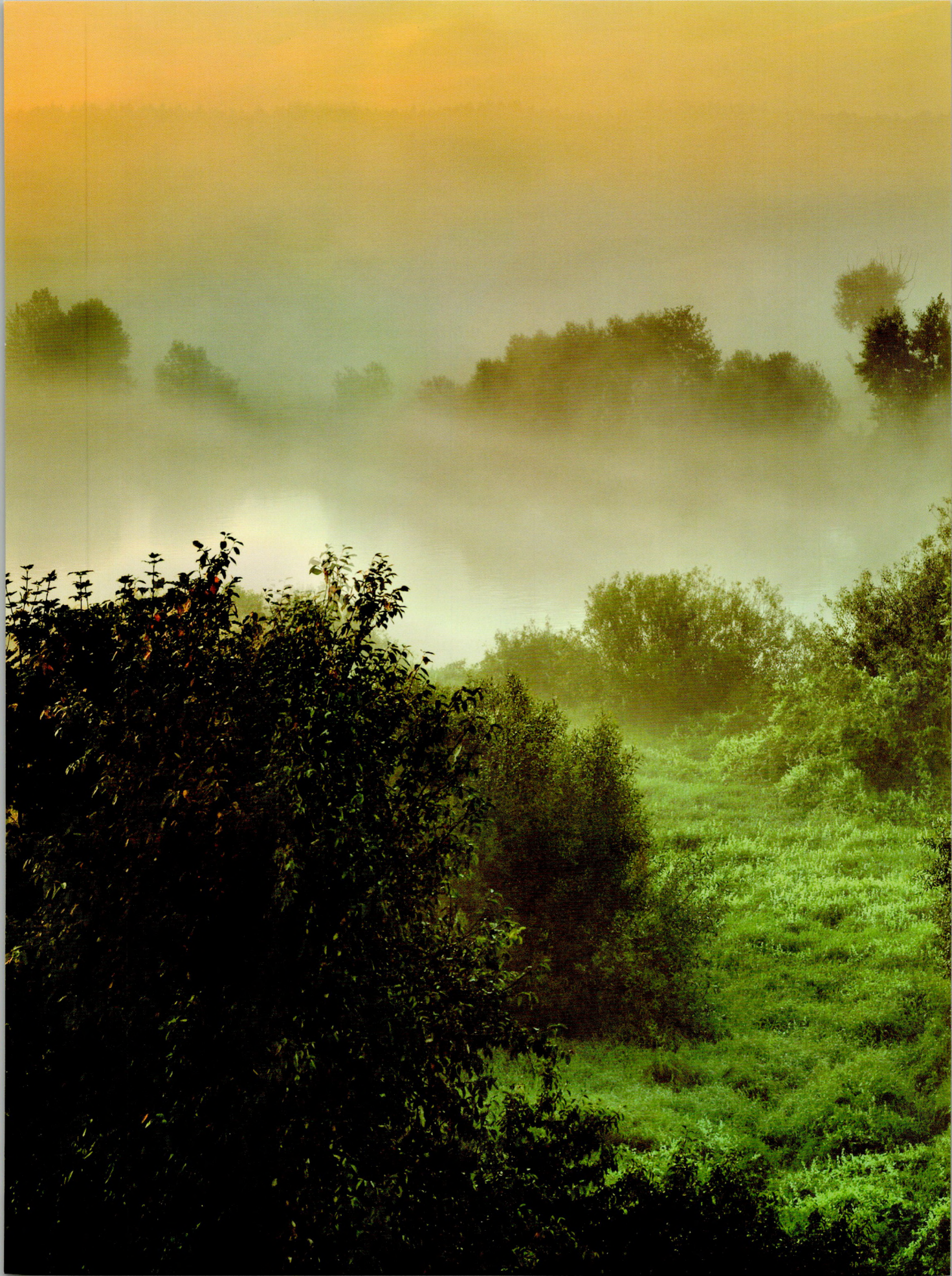
Але дзеці заўжды застаюцца дзецьмі, і ўявіць дзяцінства без гульняў проста немагчыма. Зрэшты, кожная дзіцячая гульня — гэта не толькі забаўка сама па сабе, гэта яшчэ і частка сацыялізацыі маленькага чалавека — падрыхтоўкі яго да дарослага жыцця і выканання ў свеце пэўнай сацыяльнай ролі. Падчас гульняў дзеці тым ці іншым чынам капіруюць учынкi і паводзіны дарослых, таму свет дзіцячых гульняў — гэта дарослы свет у мініяцюры.

Аб тым, у што гулялі дзеці ў X—XIII стагоддзях, мы можам даведацца найперш паводле археалагічных знаходак цацак гэтага перыяду. Відавочна, што цацкай мог быць кожны прадмет, што патрапіў у дзіцячыя рукі.

*Драўляны цяцачны конь. Вялікі
Ноўгарад, Расія. XI—XIII стагоддзі.*

*Дзіцёнак XII стагоддзя.
Пластычная рэканструкцыя
на чэрапе. Друцк,
Талачынскі раён
Віцебскай вобласці.*

Самай простаай лялькай для дзяўчынкі магла стаць звычайная галінка, падобная да чалавека, загорнутая ў «вопратку» з лістоты ці травінак. Але, калі ў бацькі была вольная хвілінка, ён мог выразаць для дачкі з кавалка дрэва сапраўдную ляльку з тварам, рукамі і нагамі, а маці магла аддаць на «вопратку» некалькі абрэзкаў тканіны. Часам археолагі знаходзяць мініяцюрныя гліняныя гаршчэчкі ці збаночкі, якія, відаць, таксама выкарыстоўваліся ў якасці дзявочых цацак.

Гульні хлапчукоў у сваю чаргу адлюстроўвалі заняткі іх бацькоў. Ва ўсе часы хлапчукі гулялі ў «вайну».

Дастаткова частымі знаходкамі падчас археалагічных раскопак з'яўляецца дзіцячая «зброя» — драўляныя мячы, коп'і, сякеры. Падчас гульніў, у якіх выкарыстоўвалася такая «зброя», хлапчукі не толькі бавіліся, але і рыхтаваліся да дарослага жыцця, дзе ім часта даводзілася карыстацца ўжо сапраўднай зброяй, як на паляванні, так і на вайне. Пра ваенныя гульні сведчаць таксама знаходкі салдацікаў — пешых ваяроў і коннікаў, вырабленых з дрэва і гліны, якія

дазвалялі сярэдневяковым хлапчукам, народжаным у сем'ях сялян ці гараджан, уяўляць сябе сапраўднымі правадырамі вайсковых дружын, роўнымі баярам ці князям.

Апроч індывідуальных гульніў існавалі і групавыя забавы, у якіх удзельнічала вялікая колькасць гульцоў, пра што сведчаць знаходкі скураных мячоў. Хаця правілы гэтых гульніў нам і не вядомы, але ўявіць сабе іх сэнс не так ужо і складана.

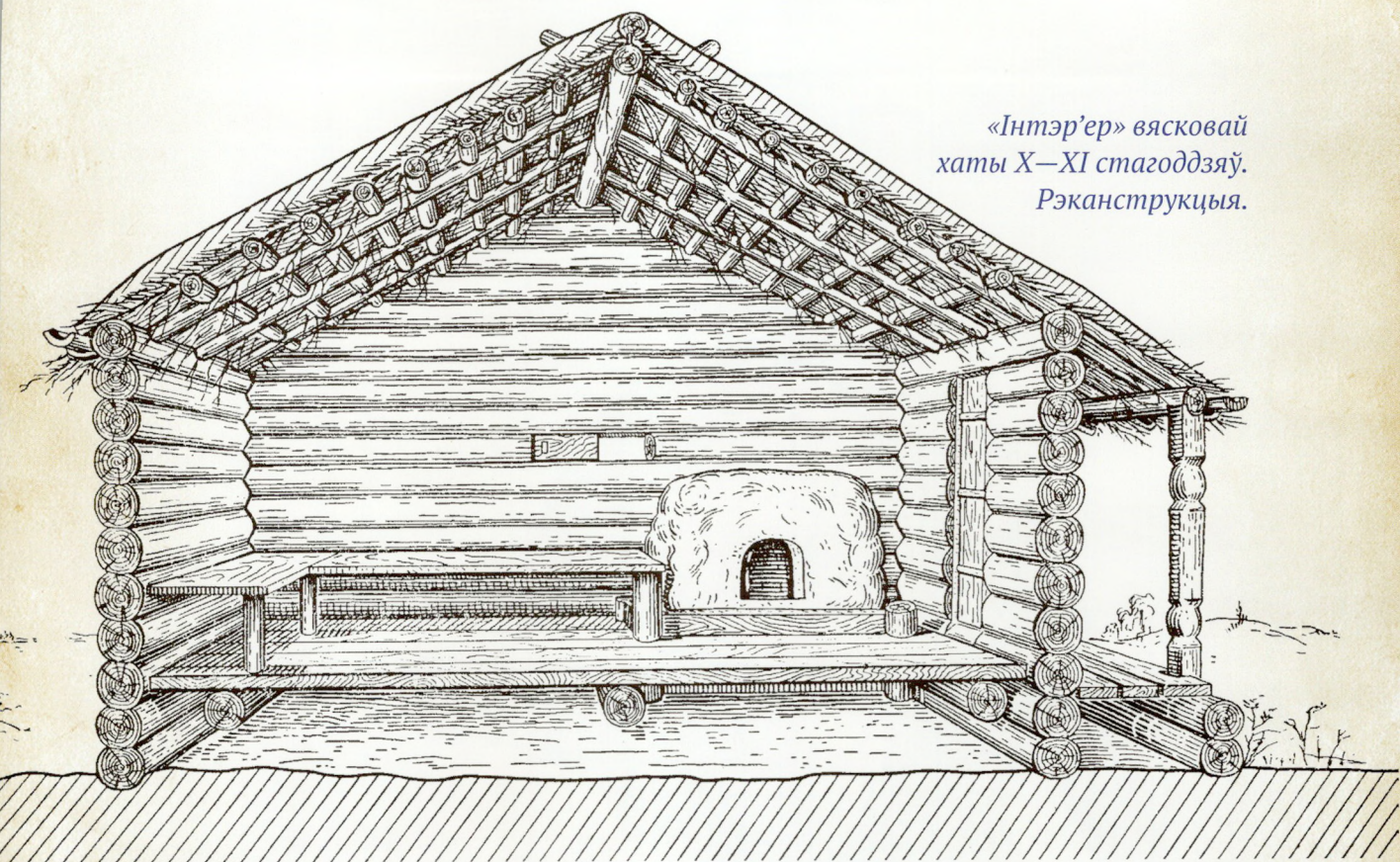
*Гліняная цацка-бразготка ў выглядзе яйка-пісанкі.
Лукомль, Чашніцкі раён
Віцебскай вобласці.
XII—XIII стагоддзі.*

*Гліняны коннік. Вішчын, Рагачоўскі раён
Гомельскай вобласці. XIII стагоддзе.*

*«Інтэр'ер» вясковай
хаты X—XI стагоддзяў.
Рэканструкцыя.*

Дарослае жыццё

Дарослае жыццё ў X—XIII стагоддзях пачыналася значна раней, чым зараз. Сучасныя падлеткі 14—15 гадоў у той час лічыліся б ужо дарослымі і цалкам дзеездольнымі членамі грамадства, якія маглі весці ўласную гаспадарку і брацца шлюбам.

Увогуле дарослае жыццё сярэдневяковага чалавека можна ўявіць сабе як бясконцую і бесперапынную працу з мэтай забеспячэння ўласнага выжывання і жыцця сваёй сям'і, вёскі, горада. У залежнасці ад месца жыцця чалавека, у вёсцы ці ў горадзе, гэта праца магла адрознівацца, але сутнасць застава-лася той жа самай — працаваць неабходна было ўвесь час.

Існаванне вясковых жыхароў цалкам падпарадкоўвалася пры-родным і адпаведна сельскага-спадарчым цыклам. У сціслым

*Вясковая хата XII—XIII стагоддзяў.
Рэканструкцыя. Грыгараўка,
Чаркаская вобласць, Украіна.*

Паганскае свята. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. Канец XV стагоддзя.

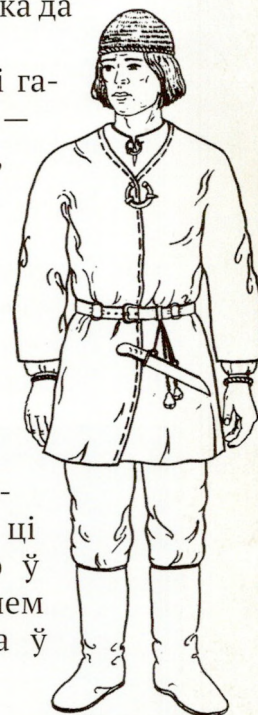
выглядзе яго можна апісаць як колазварот сельскагаспадарчай працы: пасеў, вырошчванне ўраджаю, яго ўборка, падрыхтоўка да новага пасеву.

Жыццё гараджан адрознівалася ад вясковага, хаця і гарадскія жыхары таксама займаліся сельскай гаспадаркай — гадавалі хатнюю жывёлу і апрацоўвалі палеткі і гароды, размешчаныя за гарадскімі ўмацаваннямі. Але асноўным заняткам большасці гараджан было рамяство і гандаль.

Аднак нашы продкі апрача сваіх бясконцых працоўных дзён усё ж імкнуліся вылучыць пэўны час, каб павесяліцца і крыху адпачыць. Звычайна часам такога адпачынку былі святы, большасць з якіх была прымеркавана да каляндарнага цыкла. Існуючыя дагэтуль традыцыйныя святы, такія як Купалле ці Каляды, бяруць свае пачаткі яшчэ ў язычніцкія часы. З распаўсюджаннем на беларускіх землях хрысціянства ў

*Жанчына 30—35 гадоў.
Пластычная рэканструкцыя
па чэрапе. Домжарыцы,
Лепельскі раён Віцебскай
вобласці. XI стагоддзе.*

*Знешні выгляд вясковага
жыхара XI—XII стагоддзяў
з Паўночнай Беларусі.
Рэканструкцыя.*

ЯК ЖЫЛІ ПРОДКІ

Капавушка з выявай музыкі са струнным інструментам. Навагрудак, Гродзенская вобласць. Першая палова XII стагоддзя.

ты: «...ладзілі ігрышчы паміж сёламі, і сыходзіліся на гэтыя ігрышчы, на пляскі і на ўсялякія бясоўскія песні...» Але ўсе намаганні святароў былі марнымі, і царква, у рэшце рэшт, вымушана была змірыцца з жыццяздольнасцю язычніцкіх святочных традыцый і нават пачала прыстасоўвацца да іх.

Аб тым, якімі музычнымі інструментамі карысталіся ў тых часы, дазваляюць меркаваць археалагічныя знаходкі. Набор інструментаў, на якіх гралі музыкі старажытнарускага часу, быў дастаткова вялікім і разнастайным. Гэта і струнныя інструменты — гуслі, смыкі-гудкі, і духавыя — жалейкі, ражкі, свістулькі, і ўдарныя — бубны, і язычковыя — варганы.

Гудок. Сучасная рэканструкцыя. Вялікі Ноўгарад, Расія. XII стагоддзе.

Гуслі. Сучасная рэканструкцыя. Вялікі Ноўгарад, Расія. Мяжа XII—XIII стагоддзяў.

Шахматная фігурка пешка ў выглядзе музыкі-бубнача. Ваўкавыск, Гродзенская вобласць, пачатак XII стагоддзя.

Курганны могільнік.
Заслаўе, Мінскі раён.
Малюнак 1920-х гадоў.

Смерць

У сённяшнім свеце да смерці найчасцей ставяцца як да трагедыі, якой немагчыма пазбегнуць. Але сучасны чалавек сустракаецца са смерцю даволі рэдка, калі з гэтага свету сыходзяць старыя ці адносна пажылыя людзі, чый адыход прыняць некалькі прасцей.

Нашы сярэдневяковыя продкі сустракаліся са смерцю значна часцей. Яны жылі ва ўмовах частых неўраджайных гадоў ці недахопу харчавання ў канцы зімы і ў пачатку вясны, калі небяспека галоднай смерці навісала над дзецьмі, старымі і найслабейшымі са сваякоў. Санітарныя ўмовы жыцця маглі прыводзіць да распаўсюджвання эпідэмічных захворванняў і вымірання цэлых вёсак і гарадоў. Нарэшце, ніхто не мог быць застрахаваны ад варожай стралы ці ўдару сякерай ці мячом падчас частых вайсковых канфліктаў паміж князямі ці іншаземных уварванняў.

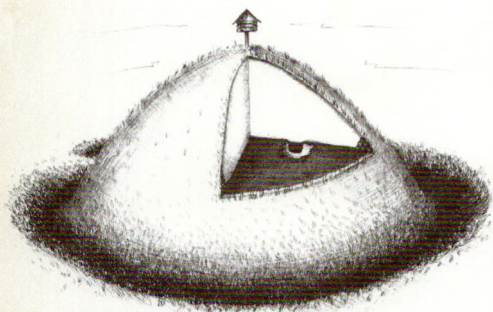
Нягледзячы на тое, што жыхары беларускіх зямель X—XIII стагоддзяў нашмат часцей сустракаліся са смерцю, чым мы сёння, яны ставіліся да ўшанавання памяці памерлых са значна большай увагай.

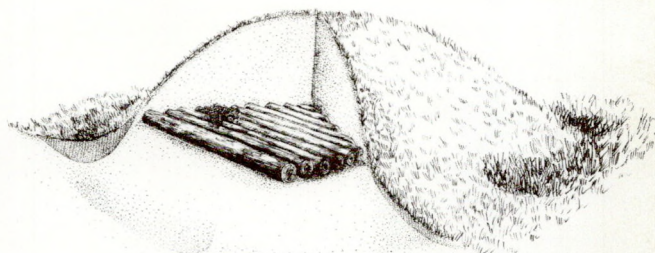
*Курган у працэсе раскопак. Пагошча, Браслаўскі раён
Віцебскай вобласці. Пачатак XI стагоддзя.*

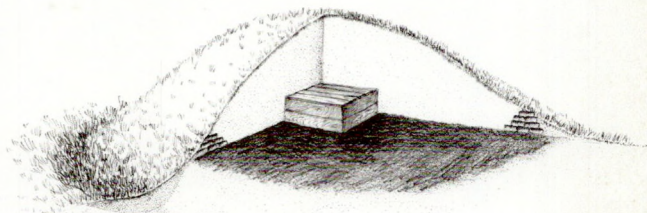
Пахавальнае вогнішча. Рэканструкцыя.

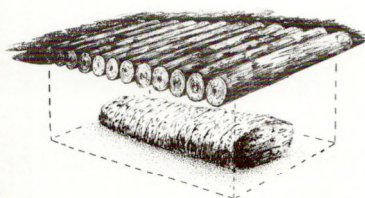
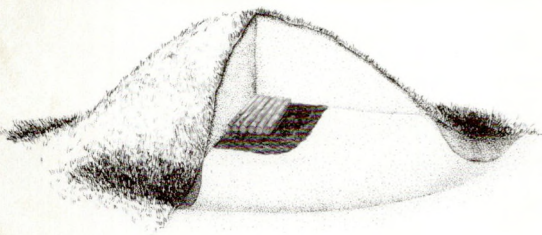
Будова кургана з пахаваннем на абрадзе крэмацыі ў драўлянай канструкцыі на вяршыні. Рэканструкцыя. Опса, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці. Другая палова X — пачатак XI стагоддзя.

Будова кургана з пахаваннямі на абрадзе інгумацыі і крэмацыі. Рэканструкцыя. Пагошча, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці. Другая палова X — пачатак XI стагоддзя.

Будова кургана з пахаваннямі на абрадзе інгумацыі. Рэканструкцыя. Пагошча, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці. Першыя дзесяцігоддзі XI стагоддзя.

Будова кургана з пахаваннем на абрадзе інгумацыі. Рэканструкцыя. Пагошча, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці. Канец X — пачаткк XI стагоддзя.

Зрэшты, тлумачыцца гэта тым, што памерлыя члены сям'і, верагодна, не ўспрымаліся як сышоўшыя ў нябыт назаўжды. Наадварот, продкаў-нябожчыкаў працягвалі лічыць членамі жывога чалавечага калектыву.

Аб тым, як у Сярэднявекі ўшаноўвалі памяць памерлых, мы ведаем дзякуючы раскопкам пахавальных помнікаў гэтага часу — найперш курганных могілнікаў, у вялікай колькасці раскіданых па ўсёй тэрыторыі нашай краіны.

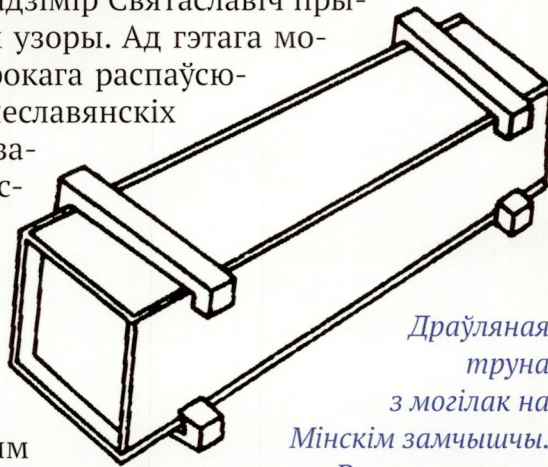
*Раскопкі курганнага могільніка XI—XII стагоддзяў.
Кастыкі, Вілейскі раён Мінскай вобласці.*

Да канца X стагоддзя жыхары Беларусі заставаліся язычнікамі — яны верылі ў шматлікіх багоў, а таксама абагаўлялі сілы прыроды. Нашы продкі верылі, што для пераходу ў іншы свет цела нябожчыка неабходна спаліць. Спаленне памерлага — крэмацыя — адбывалася разам з тымі рэчамі, якія, па меркаванні сваякоў, былі неабходны яму на тым свеце. Жанчын спальвалі разам з упрыгажэннямі і асобнымі прадметамі побыту, мужчынам клалі на пахавальнае вогнішча прылады працы, часам прадметы ўзбраення. Памерламу незалежна ад полу пакідалі гліняны і драўляны посуд, у якім былі ежа і пітво, напэўна, «на першы час», пакуль ён не «абжывецца» на тым свеце. Пасля спалення прах нябожчыкаў збіралі з астылага вогнішча і пераносілі на месца пахавання, дзе над імі ўзводзіўся курган — вялікі насып з пяску, які па краях мог быць умацаваны дошкамі, плятнёвымі канструкцыямі ці абкладзены дзірваном з мэтай прадухіліць апаўзанне яго схілаў. Часам крэміраваныя астанкі памерлага і пахавальны інвентар маглі змяшчацца і на вяршыні курганнага насыпу ў адмысловых драўляных канструкцыях.

У 988 годзе кіеўскі князь Уладзімір Святаславіч прыняў хрышчэнне па візантыйскім узору. Ад гэтага моманту адлічваецца пачатак шырокага распаўсюджвання хрысціянства ва ўсходнеславянскіх землях, хаця працэс хрысціянізацыі мясцовага насельніцтва расцягнуўся на доўгія дзесяцігоддзі і нават стагоддзі, а шматлікія язычніцкія традыцыі так і засталіся непераможанымі царквой да самага XX стагоддзя.

Новая рэлігія прынесла новыя ўяўленні аб пахавальным абрадзе. Паводле хрысціянскай традыцыі спальваць цела нябожчыка было забаронена, таму з канца X стагоддзя на Русі распаўсюджваецца новая пахавальная традыцыя — трупapakладанне, альбо інгумацыя. Аднак распаўсюджванне новай абраднасці расцягнулася ў часе на доўгія дзесяцігоддзі. Першапачаткова новы абрад пераймалі прадстаўнікі сацыяльнай эліты — князі і іх найбліжэйшае асяроддзе. Адносна хутка хаваць сваіх нябожчыкаў па абрадзе трупapakладання сталі гараджане, бо менавіта ў гарадах будаваліся першыя храмы, святары якіх вялі актыўную прапаганду новай веры, і размяшчалася княжацкая адміністрацыя, якая кантралявала мясцовае насельніцтва і магла ўжываць жорсткія санкцыі ў дачыненні да тых, хто спрабаваў захоўваць старыя традыцыі.

А вось у сельскай мясцовасці распаўсюджванне хрысціянскага пахавальнага абраду адбывалася значна больш маруднымі тэмпамі. Вядома, што вясковыя жыхары заўсёды былі значна большымі традыцыяналістамі, чым гараджане, і насцярожана ставіліся да значных змен у сваім жыцці, тым больш у такой істотнай яго сферы, як пахаванне суродзічаў. У дадатак да гэтага маладая старажытнаруская хрысціянская царква спачатку не мела належнай колькасці святароў, каб ахапіць місіянерскай дзейнасцю ўсю заселеную ўсходнімі славянамі тэрыторыю. У выніку змена абраду трупаспаўнення на трупapakладанне ў шмат якіх рэгіёнах на тэрыторыі сучаснай Беларусі расцягнулася амаль да сярэдзіны XI стагоддзя. Традыцыя ж насыпання курганоў над целамі нябожчыкаў захоўвалася на працягу ўсяго XII стагоддзя, а месцамі магла праіснаваць і некалькі даўжэй.

*Драўляная
труна
з могілак на
Мінскім замчышчы.
Рэканструкцыя.
XIII стагоддзе.*

Побыт

*Славянская вёска X стагоддзя. Рэканструкцыя.
Любыціна, Наўгародская вобласць, Расія.*

Вёска

Грамадства X—XIII стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі было аграрным. Адпаведна асноўная маса насельніцтва жыла ў сельскай мясцовасці. Галоўным заняткам вясковых жыхароў была сельская гаспадарка і разнастайныя промыслы, заснаваныя на выкарыстанні прыродных рэсурсаў — збіральніцтве, паляванні, рыбнай лоўлі.

Жыхары кожнай вёскі складалі абшчыну, да якой належала некалькі вялікіх сем'яў. Такая сям'я часта ўключала прадстаўнікоў адразу некалькіх пакаленняў — бацькі, яго дарослых сыноў, якія ўжо маглі ажаніцца і абзавесціся ўласнымі дзецьмі, а таксама старых, што дажывалі век разам са сваімі нашчадкамі.

Існаванне вяскоўцаў цалкам падпарадкоўвалася сезонным цыклам сельскагаспадарчых работ. Шмат якія з іх, нахштальт вырубкі новых участкаў лесу пад пасевы ці збору ўраджаю, былі надзвычай працаёмкімі, патрабавалі вялікай колькасці рабочых рук і адпаведна маглі выконвацца толькі сумеснымі намаганнямі ўсіх працаздольных

*Гарызантальны
ткацкі станок.
Рэканструкцыя.
Вялікі Ноўгарад, Расія.
X—XI стагоддзі.*

*Шыфернае праселка
з графіці «МАРННО».
Віцебск. Канец XIII —
пачатак XIV стагоддзя.*

членаў абшчыны. У такіх умовах жыхароў пэўнай вёскі аб'ядноўвала не толькі агульнае паходжанне, але і пастаянная сумесная праца, без якой іх выжыванне было б немагчымым. Нават пасля сваёй смерці абшчыннік «не заставаўся ў адзіноце», бо здзяйсненне складаных пахавальных рытуалаў і ўзвядзенне кургана на насыпу таксама вымагала аб'яднаных высілкаў усіх яго аднавяскоўцаў.

Кожная вёска практычна цалкам забяспечвала сама сябе ўсім неабходным для жыцця. Гэта тычылася не толькі прадуктаў харчавання, але і большасці прылад працы і прадметаў побыту. Пераважная частка рэчаў, што былі патрэбны вясцоўцу ў паўсядзённым ужытку, магла быць выраблена ўласнымі рукамі з дрэва, тканіны, косці ці

*Прадзенне. Сучасная
рэканструкцыя.*

*Праца за гарызантальным ткацкім
станком. Сучасная рэканструкцыя.*

*Знешні выгляд жыхаркі
вёскі XI—XII стагоддзяў
з Паўночнай Беларусі.
Рэканструкцыя.*

гліны. І толькі патрэбы ў высокатэхналагічнай прадукцыі — кавальскіх вырабах, упрыгажэннях з каляровых металаў і шкла — не маглі забяспечвацца сельскімі жыхарамі самастойна. Такая прадукцыя трапляла да вяскоўцаў падчас кірмашоў, якія адбываліся ў гарадах і вялікіх вёсках, што з'яўляліся цэнтрамі пэўнай сельскай акругі. Тут знаходзіліся прадстаўнікі княжацкай адміністрацыі і магла размяшчацца прыходская царква. Сюды ж вяскоўцы прывозілі сельскагаспадарчую прадукцыю, здабытыя падчас палявання футры, сабраныя ў лесе мёд і іншыя

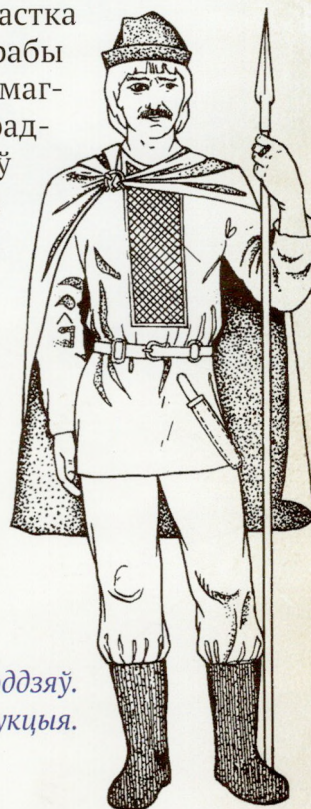
лясныя дары, частка з якіх ішла ў якасці даніны князю і святарам, а частка абменьвалася на рамесныя вырабы і імпортныя тавары. Яшчэ адна магчымасць набыць прадукцыю гарадскіх рамеснікаў — прыбыццё ў паселішча вандроўнага гандляра, які раз-пораз аб'язджаў наваколле таго ці іншага горада і прывозіў пэўны асартымент розных патрэбных у гаспадарцы дробязей.

Зрэшты, кантакты сельскіх жыхароў з навакольным светам найчасцей і абмяжоўваліся гэтакімі рэдкімі выездамі на кірмашы да бліжэйшага адміністрацыйнага цэнтра ці горада. Увесь астатні час вяскоўцы жылі самадастатковым жыццём і не мелі вялікай патрэбы ва ўсталяванні трывалых сувязей з суседзямі.

*Знешні выгляд вясковага жыхара XI—XII стагоддзяў.
Кублішчына, Мёрскі раён Віцебскай вобласці. Рэканструкцыя.*

*Рыбная лоўля. Мініяцюра
з «Псалтыры Ульяны
і Глеба Смаленскіх».
Канец XIV стагоддзя.*

Абарончыя збудаванні
старажытнарускага горада
XI—XIII стагоддзяў.
Рэканструкцыя.

Горад

Узнікненне гарадоў ва Усходняй Еўропе прыпадае на канец I тысячагоддзя нашай эры. Працэс фарміравання горада як асобнага сацыяльнага і эканамічнага арганізма быў працяглым у часе і складаным па сваім характары. Пры гэтым прычыны і канкрэтныя ўмовы ўзнікнення асобных гарадскіх цэнтраў маглі адрознівацца.

Першаснай прыкметай горада была наяўнасць умацаванняў. Само слова «горад» азначае агароджанае, умацаванае месца. Узвядзенне абарончых умацаванняў было неабходнай умовай, якая гарантавала больш-менш бяспечнае існаванне жыхарам паселішча. Увогуле пачатак узвядзення фартыфікацыйных збудаванняў вакол жылых пасёлкаў на тэрыторыі Беларусі прыпадае яшчэ на канец бронзавага веку. Патрэба ва ўмацаванні месцаў свайго пражывання ўзнікла ў працэсе пашырэння ў грамадстве маёмаснай няроўнасці і сацыяльнай дыферэнцыяцыі, якія выклікалі сутыкненні паміж асобнымі

Манетна-рэчавы скарб.
Парэчча, Глыбоцкі раён
Віцебскай вобласці.
Сярэдзіна IX стагоддзя.

чалавечымі калектывамі за прыродныя рэсурсы і назапашаныя багацці, што ў сваю чаргу вяло да першых арганізаваных вайсковых канфліктаў. У такіх умовах узвядзенне абарончых умацаванняў гарантвала жыхарам паселішча і яго наваколя асабістую бяспеку і захаванне назапашаных прадуктаў і багаццяў. Будаўніцтва гарадзішчаў актыўна працягвалася і ў жалезным веку, і ў эпоху ранняга Сярэднявеччя, прычым іх колькасць паступова павялічвалася, што было абумоўлена пашырэннем канфліктных сітуацый і ўзрастаннем вайсковай напружанасці паміж асобнымі родамі і плямёнамі.

У канцы I тысячагоддзя нашай эры ўмацаваныя паселішчы паступова набываюць новыя функцыі. Фарміраванне інстытута княжацкай улады ва ўсходнеславянскім грамадстве вяло да зараджэння адміністрацыйнага апарату, які быў неабходны для ўсталявання і ажыццяўлення кантролю над насельніцтвам пэўнай акругі. Цэнтрамі, дзе знаходзіліся князі, іх дружыннікі і набліжаныя людзі, становіліся ўмацаваныя паселішчы, чые валы і сцены гарантвалі жыхарам максімальную бяспеку. Такім чынам, падобныя ўмацаваныя паселішчы паступова набывалі функцыі адміністрацыйных цэнтраў, адкуль князі ажыццяўлялі кантроль над падуладным насельніцтвам.

Збіраючы даніну з падуладнага насельніцтва, князі з іх дружыннікамі назапашвалі значныя аб'ёмы сельскагаспадарчай прадукцыі,

Манетна-рэчавы скарб.
Гнёздава, Смаленская
вобласць, Расія. Трэцяя
чвэрць X стагоддзя.

Рэчавы скарб. Полацк.
Сярэдзіна X стагоддзя.

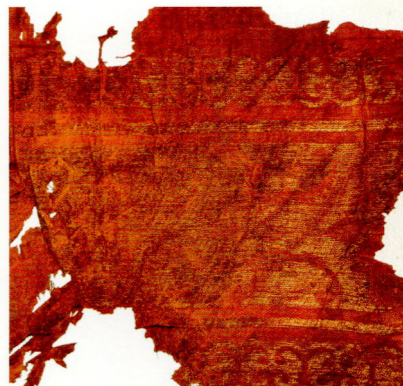

*Мячы франксай
вытворчасці
XI стагоддзя:
а — Полацк,
б — Гнёздава,
Смаленская
вобласць, Расія.*

неабходнай для жыццезабеспячэння, і тавараў, якія маглі абменьвацца на прадметы раскошы, што падкрэслівалі высокі сацыяльны статус іх уладальнікаў. Такімі статуснымі прадметамі звычайна былі каштоўныя металы, імартныя тавары і высокатэхналагічныя па сваім часе вырабы, найперш, упрыгажэнні і зброя.

Попыт на высакаякасную рамесную прадукцыю з боку эліты і адносная бяспека пражывання побач з князем і яго дружынай прыцягвалі ў горад майстроў розных спецыяльнасцей, якія ў далейшым забяспечвалі сваёй прадукцыяй не толькі прадстаўнікоў сацыяльнай эліты, але і ўсё навакольнае насельніцтва. Горад паступова пераўтвараўся ў рамесны цэнтр і месца, дзе адбываўся абмен рамесных вырабаў на сельскагаспадарчую прадукцыю, вырабленую жытхарамі навакольных вёсак.

Патрэба ў імартных таварах, якую мела эліта раннесярэднявечага грамадства, забяспечвалася за кошт міжнароднага гандлю. Варта мець на ўвазе, што перыяд з канца IX да пачатку XI стагоддзя ва Усходняй Еўропе — гэта час актыўнага фарміравання транскантынентальных гандлёвых шляхоў, якія звязалі Скандынавію і іншыя рэгіёны Паўночнай Еўропы з Візантыяй і краінамі Арабскага Усходу. Асноўнай рухаючай сілай міжнароднага гандлю былі выхадцы са Скандынаўскага паўвострава, вядомыя як вікінгі, альбо варагі, як іх называлі на Русі. Яны рухаліся па ўсходнееўрапейскіх рэках на поўдзень і ўсход з мэтай абмяняць футры і рабоў на арабскія сярэбраныя манеты дзірхамы, візантыйскія шаўковыя тканіны, спецыі і іншыя рэдкія, элітныя і таму надзвычай дарагія тавары. У выніку ўмацаваныя паселішчы,

*Кітайская парчовая тканіна.
Гнёздава, Смаленская
вобласць, Расія. X стагоддзе.*

*Жаночы строй, пашыты з
кітайскай парчовай тканіны.
Гнёздава, Смаленская
вобласць, Расія. X стагоддзе.*

ЯК ЖЫЛІ ПРОДКІ

Волак. Гравюра з кнігі Олафа
Магнуса «Гісторыя паўночных
 народаў». 1555 год.

Вікінг X стагоддзя.
Сучасная
рэканструкцыя.

размешчаныя на найбуйнейшых рэках, якія пераўтварыліся ў важныя гандлёвыя артэрыі, становіліся цэнтрамі транскантынентальнага гандлю, дзе заморскія гандляры не толькі абменьвалі тавары з мясцовым насельніцтвам, але і падоўгу адпачывалі, рыхтуючыся да новай выправы, бо рачное суднаходства мела сезонны характар. Скандынавы маглі

Перацягванне карабля волакам.

самі ўзводзіць новыя ўмацаванні ў ключавых пунктах на гандлёвых шляхах, каб узяць іх пад свой кантроль. Звычайна гэта адбывалася ў сутоках рэк, альбо на волаках — сухапутных участках, па якіх рачныя судны перацягваліся з вярхоўяў адной ракі да вярхоўяў іншай.

Нешматлікія, але добра арганізаваныя і выдатна ўзброеныя групы скандынаваў не толькі займаліся мірным гандлем, але ў зручны момант спрабавалі ўсталяваць кантроль над мясцовым насельніцтвам і замацаваць сваю ўладу ў пэўным рэгіёне. Таму нядзіўна, што ўсе першыя старажытнарускія князі, вядомыя нам па пісьмовых крыніцах, носяць скандынаўскія імёны і, відавочна, былі выхадцамі са Скандынаўскага паўвострава.

Такім чынам, на працягу X стагоддзя гарады паступова становіліся цэнтрамі ўлады,

дзе пастаянна ці часова знаходзіўся князь, яго дружыннікі і прадстаўнікі адміністрацыі, цэнтрамі рамяства, міжнароднага і рэгіянальнага гандлю. Гэта ў сваю чаргу прыцягвала

ў гарады сельскае насельніцтва, якое мусіла забяспечваць прадстаўнікоў сацыяльнай эліты і гарадской адміністрацыі прадуктамі сельскагаспадарчай вытворчасці. За гэта сельскае насельніцтва атрымлівала з боку князя і яго дружныны гарантыю абароны ад вайсковай небяспекі і магчымасць паратунку за гарадскімі ўмацаваннямі ў выпадку варожых нападаў, а таксама магчымасць набываць вырабы рамеснай вытворчасці ў гарадскіх майстроў, найбольш неабходныя і адносна недарагія імпортныя тавары ў гандляроў, якія стала жылі ў горадзе альбо наведваліся сюды ў межах сваіх сезонных гандлёвых выправаў.

З канца X стагоддзя пасля прыняцця хрысціянства на Русі па візантыйскім узору гарады становяцца цэнтрамі распаўсюджання новай веры. Тут будаваліся першыя храмы і манастыры, спачатку драўляныя, а ў хуткім часе і мураваныя. Тут сяліліся святары, якія вялі місіянерскую дзейнасць спачатку сярод гараджан і жыхароў бліжэйшага наваколля, а пасля і сярод

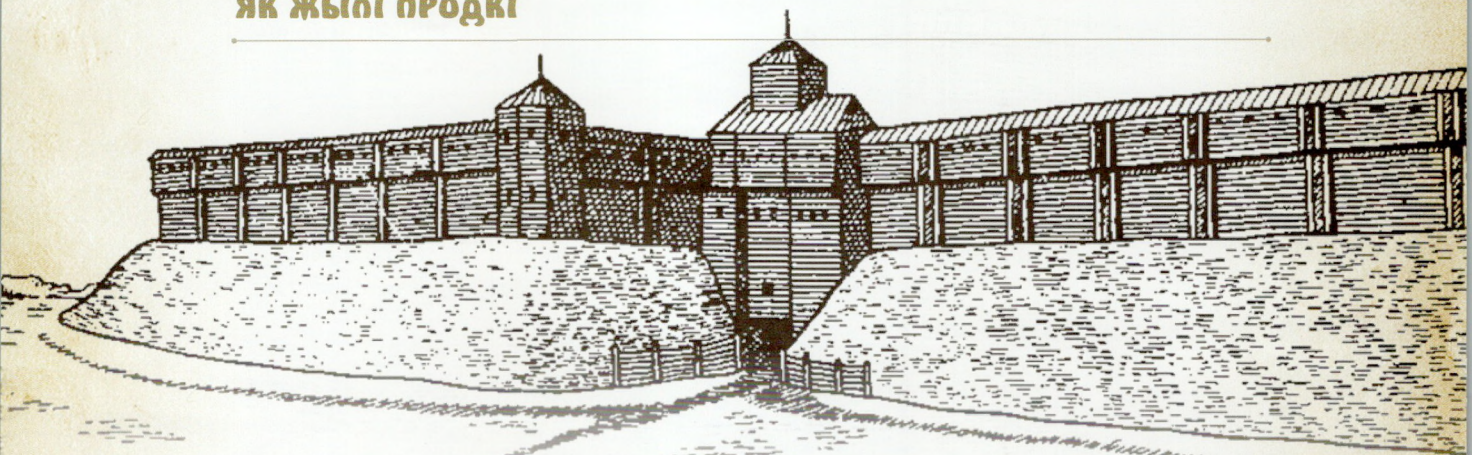
Пабудова царквы. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. Канец XV стагоддзя.

Святар з мініяцюры Радзівілаўскага летапісу. Канец XV стагоддзя.

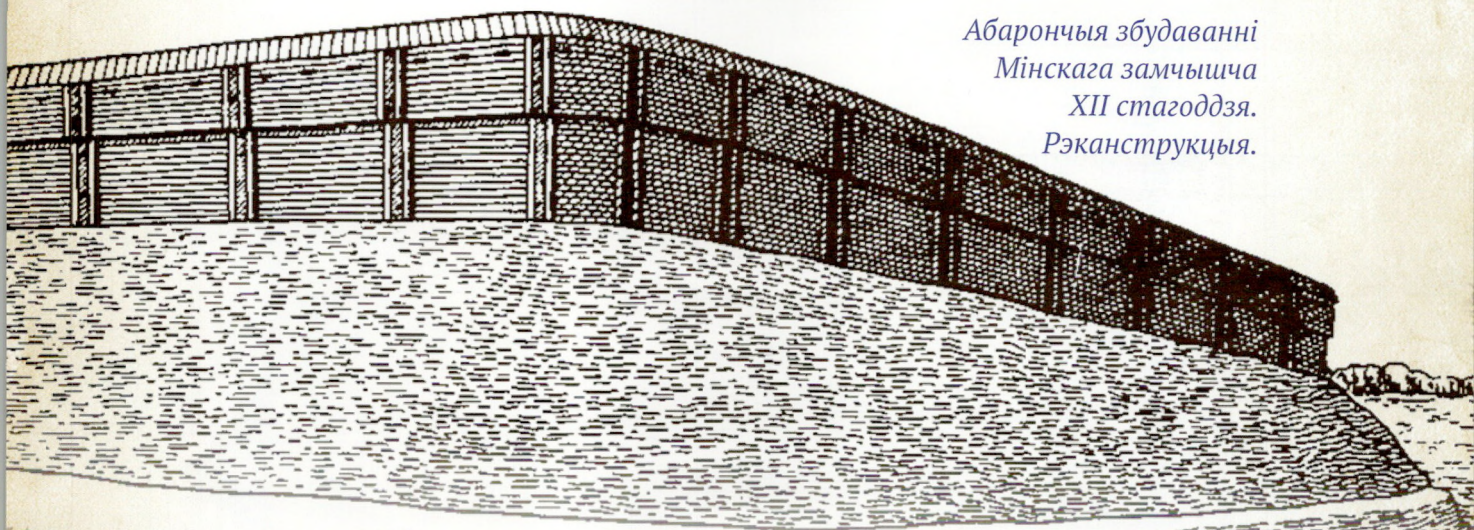
*Гарадская брама
Мінскага замчышча
XII стагоддзя.
Рэканструкцыя.*

усяго насельніцтва рэгіёна, цэнтрам якога быў горад. Адапаведна гарадскія паселішчы з канца X — пачатку XI стагоддзя набывалі яшчэ адну выключна важную функцыю — яны становіліся цэнтрамі рэлігійнага жыцця.

Як выглядалі беларускія гарады ў X—XIII стагоддзях? Усе гарадскія пабудовы, за выключэннем найбуйнейшых храмаў, былі зроблены з дрэва. З дрэва складаліся ўнутраныя і знешнія канструкцыі гарадскіх валоў, якія павялічвалі іх трываласць. З дрэва будаваліся

*Абарончыя збудаванні
Мінскага замчышча
XII стагоддзя.
Рэканструкцыя.*

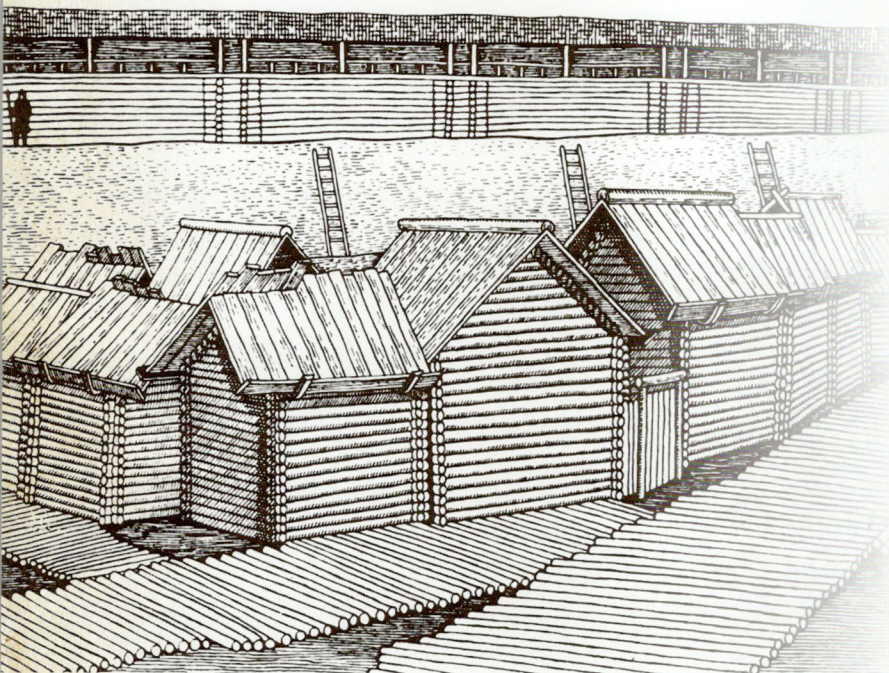

гарадскія сцены, жылыя дамы, гаспадарчыя пабудовы, рамесныя майстэрні. Дрэвам высцілаліся вуліцы, плошчы і падворкі.

Звычайна ў тапаграфічнай структуры горада XI—XIII стагоддзяў вылучалася некалькі асноўных частак: дзядзінец, вакольны горад і пасад. Дзядзінец — гэта цэнтральная, найлепш умацаваная частка горада, дзе размяшчалася княжацкая рэзідэнцыя, дружыннікі і адміністрацыя. Тут жа будаваліся мураваныя храмы. Гарадскі дзядзінец

Рэшткі забудовы Мінскага замчышча ў працэсе раскопак.

*Забудова Мінскага замчышча
XII—XIII стагоддзяў.
Рэканструкцыя.*

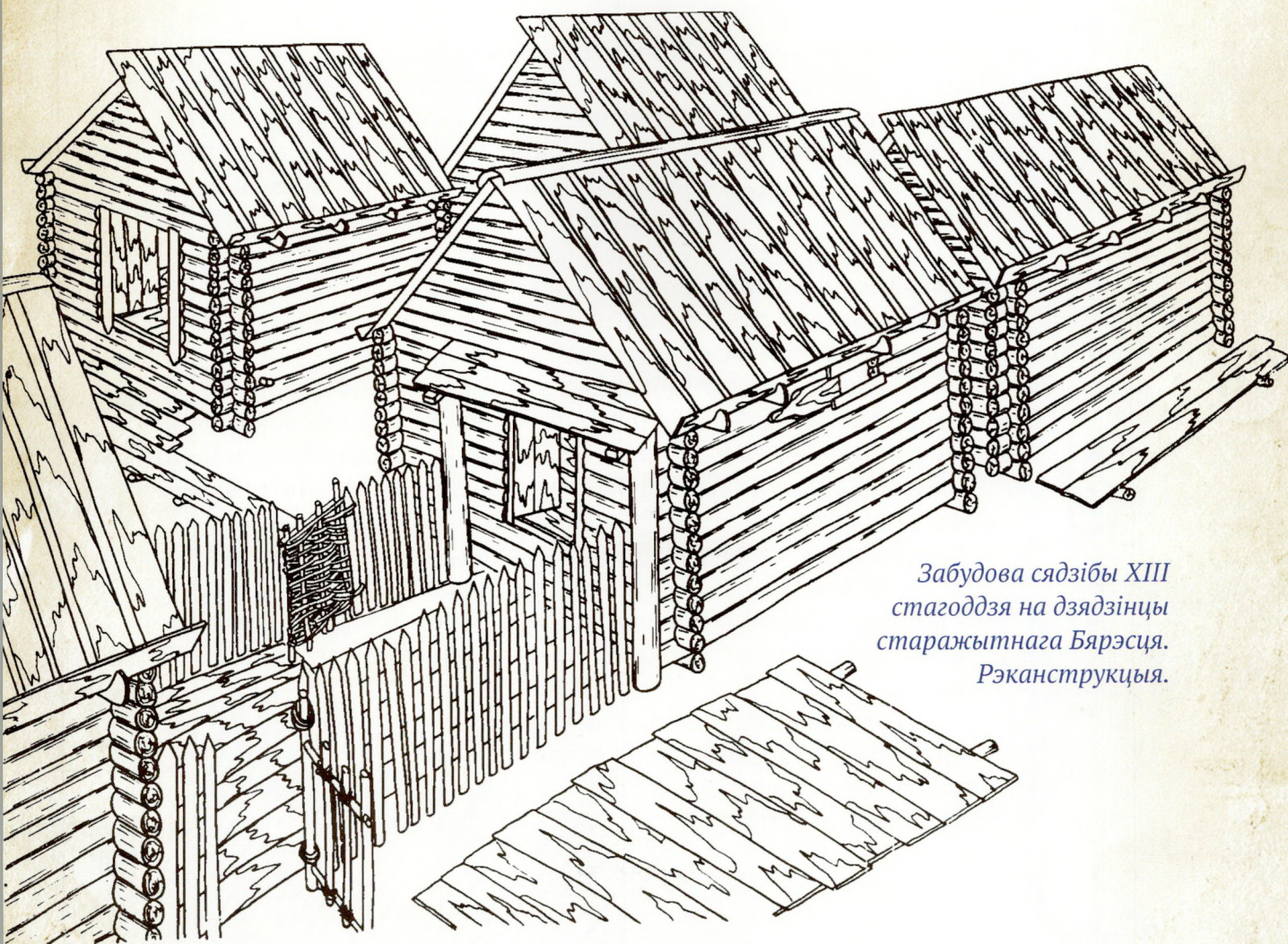
*Маладая жанчына XII стагоддзя.
Пластычная рэканструкцыя па чэрапе.
Тураў, Жыткавіцкі раён Гомельскай вобласці.*

выконваў функцыі палітычнага, адміністрацыйнага і духоўнага цэнтра горада. Вакольні горад быў таксама ўмацаваны па перыметры равамі і валамі з драўлянымі сценамі, але яго насельніцтва складалася пераважна з рамеснікаў і гандляроў, якія не толькі жылі тут, але і займаліся рамеснай і гандлёвай дзейнасцю.

На працягу X—XIII стагоддзяў колькасць гарадскога насельніцтва стабільна расла. У той жа час узвядзенне і рамонт гарадскіх

*Забудова дзядзінца Бярэсця XIII стагоддзе.
Экспазіцыя Археалагічнага музея «Бярэсце».*

*Забудова сядзібы XIII
стагоддзя на дзядзінцы
старажытнага Бярэсця.
Рэканструкцыя.*

умацаванняў былі дарагімі і надзвычай працаёмкімі мерапрыемствамі, таму значная частка гараджан была вымушана сяліцца па-за гарадскімі ўмацаваннямі. Такая неўмацаваная частка гарадской тэрыторыі атрымала назву пасад, прычым па меры росту гарадскога насельніцтва колькасць пасадаў таксама павялічвалася — вакол дзядзінца і вакольнага горада ўзнікалі ўсё новыя і новыя ўчасткі жылой і гаспадарчай забудовы. Жыхары пасадаў, таксама як і насельнікі вакольнага горада, займаліся пераважна рамёствамі і гандлем. Можна меркаваць, што на пасадах часцей сяліліся тыя рамеснікі, чыя праца была непасрэдна звязана з выкарыстаннем агню, — кавалі, ювеліры, ганчары, — бо іх дзейнасць у «драўляным свеце» старажытнарускога горада заўжды ўяўляла пэўную небяспеку.

Увогуле, пажар быў самай вялікай бядой у горадзе, цалкам пабудаваным з дрэва. Жылыя дамы і гаспадарчыя пабудовы размяшчаліся вельмі шчыльна, каб унутры ўмацаванняў змясцілася максімальная колькасць падворкаў, а самі гэтыя падворкі былі аддзелены адзін ад аднаго драўлянымі агароджамі. Вуліцы таксама высцілаліся дрэвам. У гэтых умовах агонь мог распаўсюдзіцца па ўсёй гарадской тэрыторыі за лічаныя хвіліны. Менавіта таму жыхары сярэдневяковых гарадоў імкнуліся вынесці пажаранебяспечную вытворчасць па-за межы гарадской забудовы, каб зменшыць небяспеку ўзнікнення пажараў, якія маглі мець катастрофічны характар.

З пачаткам распаўсюджвання хрысціянства ў буйных гарадах, дзе размяшчаліся княжацкія рэзідэнцыі, распачынаецца ўзвышэнне першых мураваных храмаў. Пабудова царквы была надзвычай складаным працэсам, які патрабаваў выканання шматлікіх высокатэхналагічных аперацый і адпаведна вымагаў ад будаўнікоў значнага аб'ёму ведаў і практычнага досведу. Першыя дойліды, як і першыя святары, прыбывалі на Русь з розных правінцый Візантыйскай імперыі і прыносілі на новае месца працы архітэктурныя традыцыі гэтых рэгіёнаў.

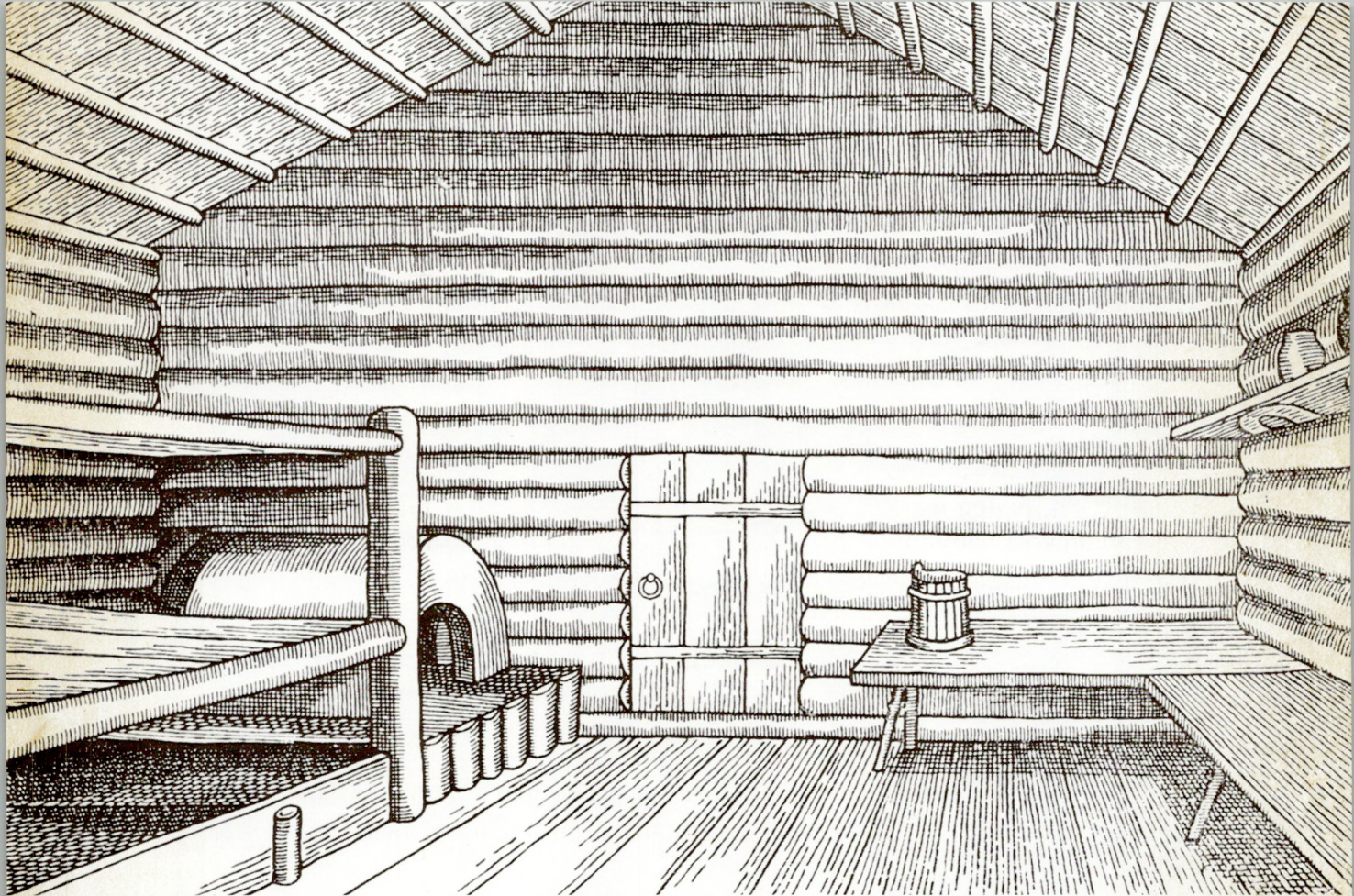
Гэтаксама як і ў Візантыі, храмы на тэрыторыі Старажытнай Русі часцей за ўсё будавалі з пляскатай цэглы — плінфы

*Знешні выгляд
жыхара Віцебска
XII—XIII стагоддзяў.
Рэканструкцыя.*

*Жылы дом сярэдзіны
XIV стагоддзя.
Рэканструкцыя. Віцебск.*

Інтэр'ер жылога дома XIII стагоддзя на Мінскім замчышчы.

Полацкі Сафійскі сабор, пабудаваны ў сярэдзіне XI стагоддзя. Макет.

Гродзенская Барысаглебская (Каложская) царква XII стагоддзя.

Знак на плінфе ў муры Гродзенскай Барысаглебскай царквы.

*Фрагмент плінфы
з нанесеным дойлідам
чарцяжом плана царквы.
Полацк. XII стагоддзе.*

на вапнавай рошчыне (растворы). Унутры атынкаваныя царкоўныя мury аздабляліся каляровымі фрэскамі з выявамі святых, біблейскімі сюжэтамі і з разнастайнымі арнаментамі, абразамі ў сярэбраных абкладах і з разнастайным каштоўным царкоўным начыннем.

І знешні выгляд першых храмаў, якія былі велізарнымі па мерках жыхароў невялікіх драўляных дамоў, і нечуваная раскоша ўнутранага царкоўнага ўбрання з выявамі анёлаў і святых мусілі выклікаць у толькі нядаўна прыняўшых новую веру прыхаджан неверагодныя эмоцыі і сцвярджаць у іх свядомасці думку аб непераможнай велічы хрысціянства.

Пабудова царквы і яе аздабленне былі справай гонару для кожнага князя.

Такі ўчынак не толькі лічыўся высакародным у вачах святароў і прыхаджан, але дазваляў спадзявацца на месца ў раі сярод праведнікаў. Гэта была яшчэ і своеасаблівая дэманстрацыя багацця і велічы князя, увасабленне яго палітычных амбіцый і прэтэнзій.

Так, самы знакаміты з полацкіх князёў Усяслаў Брачыславіч, вядомы нам як Чарадзеі, у пачатку свайго валадарання ў Полацку пабудаваў велічны сабор у імя Святой

Спаса-Праабражэнская царква. Рэканструкцыя.

Полацк. Сярэдзіна XII стагоддзя.

Сафії — Прамудрасці Божай. Яго ўзвядзенне было сімвалічным актам, бо менавіта Сафійскі сабор быў галоўным храмам Канстанцінопаля — сталіцы Візантыйскай імперыі і адпаведна ўсяго ўсходняга кірунку хрысціянства. На Русі да сярэдзіны XI стагоддзя існавала толькі два такія храмы — у найбуйнейшых гарадскіх і адміністрацыйных цэнтрах таго часу Кіеве і Ноўгарадзе.

Пабудова Усяславам уласнага Сафійскага сабора сведчыла, што ён разглядаў Полацк як роўны Кіеву і Ноўгараду, а, верагодна, у перспектыве і вышэйшы за іх.

У XII—XIII стагоддзях кожны з удзельных князёў намагаўся пабудаваць у сваёй сталіцы хаця б адзін мураваны храм, а ў найвялікшых старажытнарускіх гарадах налічвалася па некалькі дзясяткаў мураваных цэркваў і манастыроў. У гэты час у асобных княствах фарміруюцца ўласныя архітэктурныя школы са сваімі адметнымі рысамі. Свае архітэктурныя школы на працягу XII стагоддзя склаліся ў Полацку і Гарадні.

Разам з хрысціянствам на ўсходнеславянскія землі прыйшла яшчэ адна

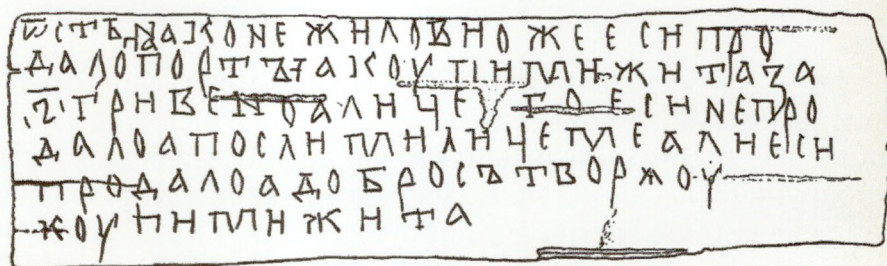
*Невядомая святая.
Фрэска Спаса-
Праабражэнскай царквы.*

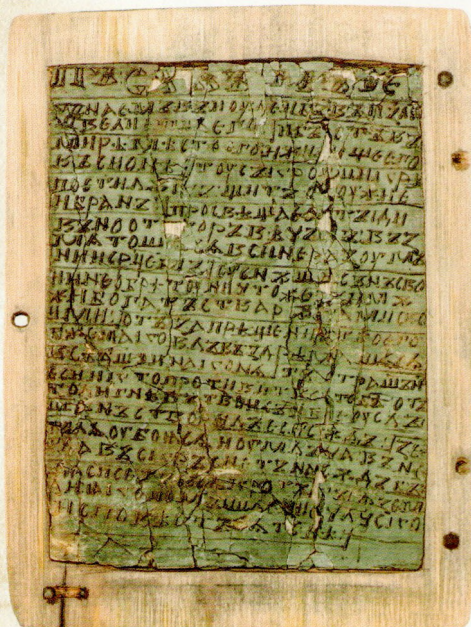
*Апосталы.
Фрэска Спаса-Праабражэнскай царквы.*

*Евангеліст Лука.
Мініяцюра з Аршанскага
евангелля. XIII стагоддзе.*

*Берасцяная грамата. Віцебск.
Канец XIII стагоддзя.*

*«Наўгародскі
псалтыр» — васковая
таблічка для пісьма
(цэра) з тэкстамі
псалмоў. Вялікі
Ноўгарад, Расія.
Першая чвэрць
XI стагоддзя.*

*Пісьмовыя прылады —
цэра і пісала. Сучасная
рэканструкцыя
паводле матэрыялаў
раскопак Вялікага
Ноўгарада, Расія.
XIII стагоддзе.*

надзвычай важная з'ява — пісьменства, без якога станаўленне паўнаwartаснай сярэдне-вяковай дзяржавы было б папросту немагчымым. Першымі носьбітамі пісьменства былі святары і манахі, якія арганізоўвалі пры храмах і манастырах школы, спачатку для дзяцей князя і яго акружэння, а пасля і для дзетак з сем'яў рамеснікаў і гандляроў. Пры храмах арганізоўваліся майстэрні па перапісванні кніг, у першую чаргу богаслужэбнай літаратуры. Тут жа працавалі летапісцы, якія апісвалі ўнутранае жыццё таго ці іншага княства, а таксама занатоўвалі найбольш істотныя падзеі, што адбываліся па-за яго межамі.

Праца

Сельская гаспадарка

Як ужо адзначалася, сельская гаспадарка — земляробства і жы-
вёлагадоўля — былі асновай жыцця сярэднявечага грамадства.
Прычым апрацоўкай зямлі і гадаваннем жывёлы займаліся не толькі
вясковыя жыхары, але і гараджане.

На працягу X—XIII стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі існавала не-
калькі сістэм землекарыстання. Паступовы рост насельніцтва пры-
водзіў да неабходнасці расчышчаць
ад лесу ўсё новыя і новыя зямель-
ныя надзелы. Земляробы мусілі вы-
сякаць лес і выпальваць расчышчаную
тэрыторыю — толькі пасля гэтага новы ўчастак
мог быць выкарыстаны пад пасеў. Такая сістэ-
ма земляробства атрымала назву падсечна-агнявой. Падсека была
вельмі працаёмкім працэсам, але ў першы год нанова расчышчаны
ўчастак звычайна даваў высокія ўраджаі. Тым не менш за некалькі
наступных гадоў зямля збяднялася, ураджайнасць хутка падала, зем-
ляробы мусілі пераходзіць на новае месца і расчышчаць пад пасевы
чарговы лясны надзел. Праз пяць ці дзесяць гадоў, калі ўрадлівасць
старога надзела аднаўлялася, земляробы вярталіся да яго, нанова рас-
чышчалі і засявалі. Такую сістэму землекарыстання
назваюць пералогам.

*Барана-сукаватка.
Рэканструкцыя.*

Двузубая саха. Рэканструкцыя.

З далейшым ростам насельніцтва сталі
распаўсюджвацца новыя, больш эфектыўныя
і менш працаёмкія паравыя сістэмы апрацоўкі
зямлі — двухполле і трохполле. Сутнасць двухполь-
най сістэмы заключалася ў тым, што ворная зямля
падзялялася на дзве часткі, адна з якіх папераменна
засявалася яравымі і азімымі культурамі, у той час
як другая знаходзілася пад парай, інакш кажучы,
«адпачывала» і аднаўляла сваю ўрадлівасць. Пры

Жыта.

выкарыстанні трохпольнай сістэмы ўся зямля падзялялася на тры часткі, адна з якіх засявалася яравымі культурамі, другая — азіымі, а трэцяя знаходзілася пад парай.

На працягу ўсяго Сярэднявечаўя ўсе апісанья сістэмы землекарыстання працягвалі суіснаваць, і вакол кожнай вёскі можна было пабачыць і выжарыны ад падсекі, і пералогі, і палі, пакінутыя пад парай.

Асновай рацыёну насельніцтва Беларусі ў X—XIII стагоддзях былі злакавыя культуры, найбольш распаўсюджанымі з якіх былі жыта і

Жніво. Гравюра з Бібліі Францыска Скарыны. Каля 1519 года.

пшаніца. Апроч таго, вырошчвалі ячмень, авёс, грэчку. Побач са злакавымі культурамі апрацоўвалі бабовыя — бабы, гарох, сачавіцу, віку. Лён і каноплі расцілі адначасова і для вырабу з іх сцяблін тканіны і вяровак, і для выціскання алею, які ўжываўся ў прыгатаванні разнастайных страў.

Шмат часу ў нашых продкаў займала апрацоўка гародаў, у якіх раслі капуста, гуркі, цыбуля, буракі, морква, рэпа, рэдзька. Як і ў сучасных вёсках, на падворках маглі расці яблыні, грушы і слівы.

Нягледзячы на велізарныя намаганні, якія земляробы мусілі штотараз прыкладаць, каб вырасціць новы ўраджай збожжа, гародніны і садавіны, кліматычныя асаблівасці лясной зоны Усходняй Еўропы прыводзілі да таго, што іх высілкі часта заставаліся марнымі. Раннія восеньскія маразы ці вясновыя замаразкі, летнія ліўні альбо засухі маглі знішчыць ці значна пашкодзіць пасевы, што ў сваю чаргу выражала людзей на галоднае існаванне на працягу ўсяго наступнага года.

Патрэбы ў малочных прадуктах і мяса задавальняліся за кошт жывёлагадоўлі. У X—XIII стагоддзях жыхары вясковых і гарадскіх паселішчаў на тэрыторыі Беларусі гадавалі кароў, авечак, коз, свіней, а таксама хатнюю птушку — курэй, гусей і качак. Пры гэтым у рацыёне простага гарадскога і сельскага насельніцтва мясныя стравы складалі адносна невялікую частку, а асноўнымі прадуктамі жывёла- і птушкагадоўлі былі малако і яйкі. А вось прадстаўнікі сацыяльнай эліты спажывалі мяса значна больш, прычым гэта была не толькі свойская жывёла, але і разнастайная дзічына, здабытая на паляванні.

Памол зерня пры дапамозе жорнаў. Сучасная рэканструкцыя.

Рамёствы

Галоўнымі цэнтрамі рамеснай вытворчасці на працягу X—XIII стагоддзяў былі гарады, але разам з тым асобныя майстры жылі і працавалі ў сельскай мясцовасці. Некаторыя з іх нават маглі весці вандроўны лад жыцця, пераходзячы ад паселішча да паселішча і выконваючы замовы.

Структура рамеснай вытворчасці на Русі паступова ўскладнялася, з'яўляліся ўсё новыя і новыя спецыялізацыі, якіх налічвалася некалькі дзясяткаў. Разам з тым можна меркаваць, што шмат якія з майстроў маглі адначасова займацца адразу некалькімі рамёствамі.

*Абпал гаршкоў.
Сучасная рэканструкцыя.*

*Плаўка жалезнай руды ў печы-
домніцы. Сучасная рэканструкцыя.*

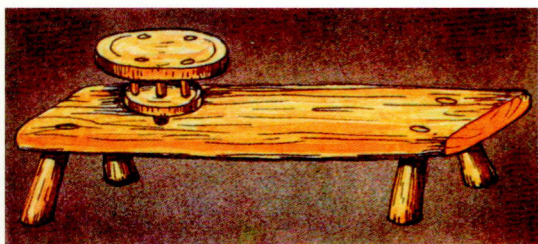
*Пракоўка крыцы.
Сучасная рэканструкцыя.*

Майстэрня каваля.

Скарб ювелірных упрыгажэнняў і плацёжных зліткаў. Вішчын, Рагачоўскі раён Гомельскай вобласці. Сярэдзіна XIII стагоддзя.

*Ручны ганчарны круг.
Рэканструкцыя.*

Напэўна, самым шырока распаўсюджаным рамяством у сярэдневяковы час было ганчарства, бо попыт на ганчарны посуд заўжды быў высокім з-за яго недаўгавечнасці. Вылучэнне ганчарства як асобнага рамяства на большай частцы тэрыторыі Беларусі адбываецца на працягу X стагоддзя, калі тут пачынаецца выкарыстанне ручнога ганчарнага круга. Да гэтага часу гліняны посуд ляпіўся ўручную. Лепкай посуду для ўласных патрэб маглі займацца ў кожнай вясковай гаспадарцы, але з пачаткам выкарыстання ганчарнага круга выраб глінянага посуду стаў вымагаць ад вытворцы адмысловых навыкаў, што і ператварыла ганчарства ў асобнае рамяство. Разам з тым можна меркаваць, што «падсобная» вытворчасць глінянага посуду не самай высокай якасці яшчэ шмат стагоддзяў працягвала суіснаваць з якаснай рамеснай ганчарнай прадукцыяй.

Бадай што самым працаёмкім рамяством была выплаўка жалеза. Каб атрымаць пэўны завершаны кавальскі выраб, хай сабе і самы просты, кшталту цвіка ці скабы, неабходна было ажыццявіць шмат складаных тэхналагічных аперацый. Перш-наперш неабходна было сабраць і падрыхтаваць да плаўкі балотную ці лугавую жалезную руду, а пасля закласці яе разам з драўнінным вугалем у адмысловую плавільную печ-домніцу. У працэсе плаўкі атрымлівалася крыца — кавалак рыхлага губчатага жалеза, у якім яшчэ заставалася шмат лішніх дамешкаў-шлакаў. Адразу пасля выплаўкі яшчэ цёплую крыцу некалькі разоў пракоўвалі, каб пазбавіцца ад шлакаў. Варта адзначыць, што вытворчасцю

*Шавец абутку за працай.
Сучасная рэканструкцыя.*

*Ганчар за працай.
Сучасная рэканструкцыя.*

*Разьбяр па дрэве.
Сучасная рэканструкцыя.*

*Кавалі за працай.
Сучасная рэканструкцыя.*

жалеза займаліся ў асноўным жыхары сельскай мясцовасці, якія мелі неабмежаваныя запасы сыравіны — руды і драўніны для вырабу вугалю. Апроч таго, плаўка жалеза на тэрыторыі горада была б надзвычай пажаранебяспечным працэсам.

Вырабленыя вязковымі металургамі жалезныя крыцы паступалі да кавалёў, якія звычайна жылі ў гарадах. Кавальская праца, таксама як і праца ювеліраў, была адным з самых складаных рамёстваў, бо

патрабавала ведання вялікай колькасці тэхналагічных прыёмаў. Асартымент кавальскай прадукцыі X—XIII стагоддзяў быў надзвычай шырокім. Кавалі выраблялі ўсе неабходныя ў сельскай гаспадарцы і іншых рамёствах прылады працы, разнастайныя прадметы побыту, зброю і даспехі для ваяроў.

Не менш складанай была праца майстроў-ювеліраў, якім для вытворчасці ўпрыгажэнняў і іншых прадметаў з каляровых і каштоўных металаў неабходна было валодаць самымі рознымі тэхналогіямі — ліццём, чаканкай, цісненнем, штампоўкай і г.д. Пры гэтым у працэсе вытворчасці ювеліры мусілі не толькі працаваць з металам і шклом, але таксама апрацоўваць косць і камяні.

Пералічыць усе рамесныя спецыяльнасці, якія існавалі ў старажытнарускіх гарадах, няпроста. Лічыцца, што іх было некалькі дзясяткаў, а найбольш распаўсюджанымі, апроч ужо згаданых, былі апрацоўка косці, дрэва, грабарства, ткацтва. Існавалі таксама і вельмі рэдкія рамёствы, нахштальт працы дойлідаў, якія праектавалі і будавалі мураваныя храмы, альбо мастакоў, якія распісвалі іх муры. Праца такіх майстроў цанілася надзвычай высока, а іх імёны былі добра вядомы сучаснікам. Прыкладам гэтага з'яўляецца дойлід Іаан, які па замове Ефрасінні Полацкай пабудаваў царкву Святога Спаса на месцы заснаванага ёю манастыра. Часам будаўнікі храмаў маглі самі паклапаціцца пра тое, каб іх імёны не сышлі ў нябыт разам з імі: напрыклад, майстры, якія ўзводзілі Полацкі Сафійскі сабор, напісалі на камені, умураваным у яго падмурак, свае імёны — Давыд, Тума, Мікула, Копесь.

Скураны бот. Пскоў, Расія.
XI—XII стагоддзі.

Нажніцы.
Полацк. X стагоддзе.

Крыж Ефрасінні
Полацкай — шэдэўр
сярэднявечага беларускага
ювелірнага рамяства,
створаны полацкім
майстрам Лазарам
Богшам у 1161 годзе.

ДАВЫД
ТУМА
№
МИКУЛА
КОПЕСЬ

«Подпісы»
будаўнікоў
Полацкага
Сафійскага
сабора. Сярэдзіна
XI стагоддзя.

Гандаль

Дзеля ажыццяўлення гандлёвых аперацый неабходны пэўныя эквіваленты абмену. Кожны прадмет, які выкарыстоўваецца ў якасці аб'екта гандлю, мае пэўную менавую вартасць — колькасныя суадносіны, у якіх адзін тавар можа быць абменены на іншы.

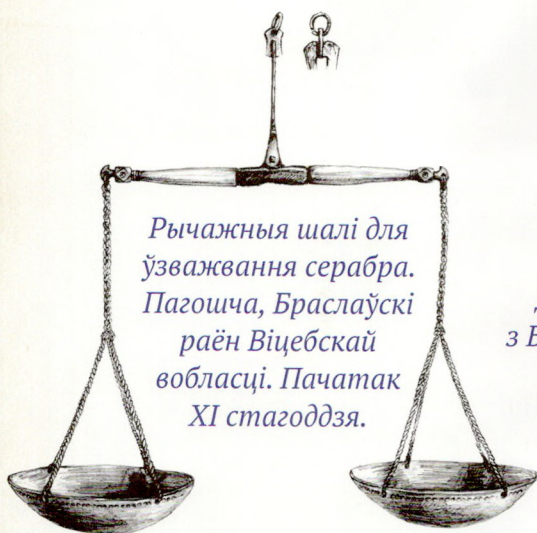
Першыя формы гандлю ўяўлялі сабой просты абмен прадметамі. У працэсе ўскладнення гандлёвых адносін пачалі вылучацца так званыя таварагрошы — пэўныя прадметы, што адыгрывалі ролю эквівалентаў вартасці для ўсіх іншых тавараў. Іх можна было абмяняць на любы тавар або вызначыць у іх кошт гэтага тавару. З цягам часу з'яўляліся пэўныя катэгорыі таварагрошай, такія як соль, жывёла, зерне, невялікія зліткі металу, якія сталі прататыпамі першых манет.

На тэрыторыю Беларусі першыя манеты праніклі яшчэ ў жалезным веку, калі ў рукі мясцовых жыхароў траплялі сярэбраныя старажытнарымскія дынарыі. Аднак сапраўднага грашовага абарачэння ў гэты час яшчэ не існавала, хаця, відавочна, што людзі добра ўсведамлялі каштоўнасць сярэбраных манет у якасці сродку абмену і назапашвання багаццяў.

З IX стагоддзя на беларускіх землях распаўсюджваюцца арабскія сярэбраныя манеты — дзірхамы. Яны паступалі ва Усходнюю Еўропу ў абмен на тавары мясцовага імпарту па транскантынентальных гандлёвых шляхах. Дзірхамы актыўна выкарыстоўваліся ў міжнародным гандлі з канца VIII да пачатку XI стагоддзя. Для жыхароў Усходняй і Паўночнай Еўропы яны сталі асноўнай крыніцай серабра. Паводле некаторых падлікаў, штогод у гэтыя рэгіёны паступалі сотні тысяч ці нават мільёны арабскіх манет, інакш кажучы — па некалькі тон серабра.

Дзірхам, адчаканены ў 808/809 годзе. Брылёўскі скарб, Барысаўскі раён Мінскай вобласці, канец IX стагоддзя.

Рычажныя шалі для ўзважвання серабра. Пагошча, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці. Пачатак XI стагоддзя.

Дзірхамы з Брылёўскага скарбу.

На Русі, таксама як і ў Скандынавіі, дзірхамы выкарыстоўваліся не столькі ў якасці грашовых адзінак, колькі ў выглядзе вагавога серабра. Падчас гандлёвых аперацый манеты маглі разразаць на палавінкі, а часам і больш дробныя кавалкі. У такіх умовах для ўзважвання серабра шырока выкарыстоўваліся рычажныя шалі і стандартызаваныя гіркі-разнавагі.

У канцы X стагоддзя прыток дзірхамаў ва Усходнюю Еўропу практычна спыняецца. На змену арабскім манетам у грашовае абарачэнне насельніцтва Беларусі, гэтаксама як і іншых старажытнарускіх рэгіёнаў, паступова прыходзяць сярэбраныя дынарыі цэнтральна- і заходнеўрапейскай чаканкі.

Побач з арабскімі дзірхамамі і заходнееўрапейскімі дынарыямі на беларускіх землях часам сустракаліся візантыйскія манеты, а таксама манеты старажытнаруускай чаканкі — сярэбранікі і злотнікі. Пачатак эмісіі ўласных манет на Русі належыць да канца X стагоддзя і звязаны з дзейнасцю кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча і яго сыноў. Чаканка ўласных старажытнарускіх манет, асабліва залатых, не столькі мела на мэце насычэнне ўнутранага рынку ўласнымі грашыма, колькі насіла палітычны характар. Гэта было дэклараванне

Заходне-еўрапейскія дынарыі.

Дзягцяцкі скарб, Капыльскі раён Мінскай вобласці. Сярэдзіна XI стагоддзя.

Вікінг з рычажнымі шалямі. X стагоддзе.

Злотнік Уладзіміра Святаславіча. 980—1015 гады.

*Шклянныя пацеркі.
Гарадзішча,
Мінскі раён.
X—XI стагоддзі.*

суверэнітэту і палітычных амбіцый кіеўскіх князёў. Візантыйскія манеты на беларускіх землях у X—XI стагоддзях таксама не адыгрывалі прыкметнай ролі ў грашовым абарачэнні.

У другой палове XI стагоддзя паступленне заходнеўрапейскіх дынарыяў на тэрыторыю Беларусі паступова спыняецца, што выклікала поўны заняпад манетнага абарачэння і пачатак так званага безманетнага перыяду. З канца XI стагоддзя асноўнымі плацежнымі сродкамі на тэрыторыі Старажытнай Русі робяцца сярэбраныя зліткі — грыўні, якія мелі вагу каля 100—200 грамаў.

Відавочна, што грыўні былі занадта буйнымі плацежнымі сродкамі для таго, каб выкарыстоўвацца ў дробных гандлёвых аперацыях, таму часам іх маглі рассякаць на дробныя кавалкі. Але і гэта не вырашала праблему адсутнасці дробных грашовых наміналаў. Таму ў безманетны перыяд, які працягваўся да XIV стагоддзя, у гандлёвых аперацыях узрастае роля разнастайных таварагрошай.

Да ліку найбольш папулярных катэгорый таварагрошай, якія выкарыстоўваліся на беларускіх землях на працягу X—XIII стагоддзяў, належалі імпортныя шклянныя і каменныя пацеркі, а таксама праселкі, зробленыя з оўруцкага шыфернага сланцу, якія маглі выкарыстоўваць ролю дробных абменных наміналаў.

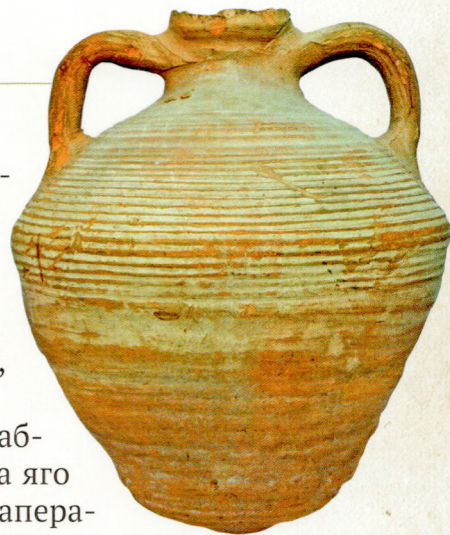
Падчас безманетнага перыяду ў грашовым абарачэнні на тэрыторыі Беларусі ўзрастае роля такой катэгорыі таварагрошай, як так званыя «скураныя» альбо «футравыя грошы» — звязкі футраў, якія змацоўваліся шнуркамі, апламбаванымі невялічкімі свінцовымі пячаткамі з выявамі княжацкіх знакаў, святых і літар кірылічнага алфавіта.

Кожная гандлёва-абменная аперацыя — гэта абмен аднаго тавару на іншы, альбо абмен тавару на яго грашовы эквівалент. Пэўныя дробныя абменныя аперацыі маглі ажыццяўляцца жыхарамі гарадоў і вёсак штодня, а па пэўных днях у гарадах і сельскіх адміністрацыйных цэнтрах функцыянавалі кірмашы. На кірмашах маглі абменьвацца і прадавацца любыя тавары — ад сельскагаспадарчых прадуктаў, што прывозілі жыхары навакольных вёсак, і прадукцыі мясцовых рамеснікаў да рэдкіх і каштоўных імпартных тавараў, сярод якіх былі прадукты харчавання, сыравінныя матэрыялы і шырокі асартымент высакакасных рамесных вырабаў.

Да ліку імпартных прадуктаў харчавання належалі прыправы, соль, віны, алеі, садавіна і гародніна і нават грэцкія арэхі. Імпартныя прадукты былі вельмі каштоўнымі і траплялі на стол толькі да прадстаўнікоў сацыяльнай эліты грамадства — князёў, баяр, княжацкіх дружыннікаў і святароў. Імпартная сыравіна — гэта найперш каляровыя і каштоўныя металы, уласных радовішчаў якіх на Русі не было. Да катэгорыі імпартнай сыравіны могуць быць аднесены і такія тавары, як бурштын, а таксама оўруцкі шыфер, які часам распаўсюджваўся не толькі ў выглядзе гатовых вырабаў — праселак і іншых прадметаў, але і ў выглядзе сыравіны — неапрацаваных кавалкаў каменю.

Асаблівай разнастайнасцю і шматлікасцю адрознівалася такая катэгорыя імпарту, як гатовыя вырабы: шклянныя ўпрыгажэнні і посуд, тканіны, пацеркі з сердаліку і горнага крышталю, грабенчыкі з самшыту — пароды дрэва, якая сустракаецца на паўночных схілах і Чарнаморскім узбярэжжы Каўказа, зброя, царкоўнае начынне, упрыгажэнні і посуд з каштоўных металаў і шмат што іншае.

Самшытавы грабенчык. Віцебск. XIII—XIV стагоддзі.

Амфара для транспартавання і захоўвання віна і алею. Кіеў, Украіна. XI—XII стагоддзі.

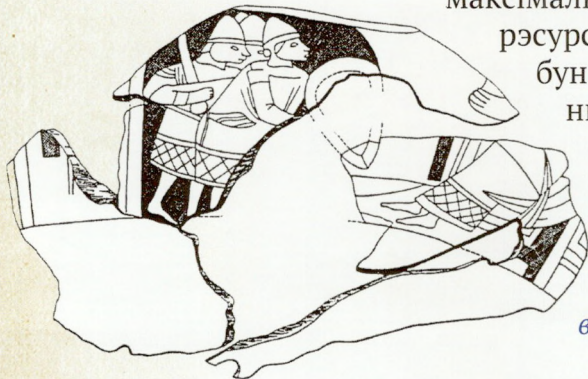

Вайна

Вайна ў эпоху Сярэднявечакоў можа таксама раглядацца як асобны від працы. На працягу X—XIII стагоддзяў войны былі неад’емнай часткай паўсядзённа жыцця грамадства. У X стагоддзі, калі фарміраваліся асноўныя раннедзяржаўныя ўсходнееўрапейскія цэнтры, паміж іх уладарамі раз-пораз адбываліся канфлікты за кантроль над ключавымі ўчасткамі гандлёвых шляхоў, распаўсюджванне свайго ўплыву на максімальна шырокую тэрыторыю і яе насельніцтва. У XI—XIII стагоддзях, калі афармляецца структура старажытнарускай дзяржавы з яе знешнімі рубяжамі і ўнутранымі межамі паміж рознымі землямі, асобныя князі і княжацкія групы вялі амаль бесперапынную барацьбу за панаванне над найбольш буйнымі гарадамі і тэрыторыямі з максімальнай колькасцю насельніцтва і прыродных рэсурсаў. Адпаведна вайна, гэтаксама як і гвалт, рабункі і разбурэнні, якія з’яўляюцца яе неад’емнымі спадарожнікамі, была непазбежнай часткай старажытнарускай рэчаіснасці.

*Фрагмент драўлянай чашы з выявамі
дружыннікаў і князя. Раслаўль, Смаленская
вобласць, Расія. Першая палова XIII стагоддзя.*

У перыяд славянскага рассялення ва Усходняй Еўропе ў цэлым і на тэрыторыі Беларусі ў прыватнасці ўдзел у вайне маглі прымаць усе дарослыя асабіста свабодныя мужчыны, здольныя насіць зброю. З цягам часу вылучаліся асобныя групы найбольш дасведчаных у валоданні зброяй людзей, для якіх вайна становілася асноўным заняткам. Яны абаранялі ад ворагаў свой калектыў і маглі нападаць на суседзяў, каб захапіць рабоў, каштоўнасці ці новыя тэрыторыі. На чале такой групы стаяў вайсковы правадыр, які паступова назапашваў у сваіх руках значныя багацці, атрыманыя ў выглядзе ваеннай здабычы, што ў сваю чаргу вяло да павышэння яго прэстыжу і ўплыву ў грамадстве. З цягам часу ўплыў вайсковага правадыра на грамадства пашыраўся і пераўтвараўся ў інстытут княжацкай улады, а яго паплечнікі-ваяры становіліся прафесійнай вайсковай дружнай.

Дружыннік. Сучасная рэканструкцыя. Гнёздава, Смаленская вобласць, Расія. X стагоддзе.

Дзубой дружыннікаў.
Мініяцюра з «Псалтыры
Ульяны і Глеба Смаленскіх».
Канец XIV стагоддзя.

Лучнік. Сучасная рэканструкцыя.

З'яўленне ва Усходняй Еўропе выхадцаў са Скандынавіі не прынесла кардынальных змен у сістэму ўлады і арганізацыю вайсковай справы ўсходнеславянскай супольнасці, аднак істотна паўплывала на этнічны склад мясцовых дружын. Добра арганізаваныя і выдатна ўзброеныя групы скандынаваў хутка ўліліся ў працэс фарміравання вайскова-палітычнай эліты старажытнарускай дзяржавы і занялі ў ёй дамінуючае становішча, стварыўшы арыгінальную дружынную субкультуру маладой дзяржавы.

На працягу XI—XIII стагоддзяў княжацкая дружина ўяўляла сабой адносна невялікую па колькасці, але вельмі добра падрыхтаваную і выдатна ўзброеную супольнасць, якая, мяркуючы па летапісных дадзеных, падзялялася на старэйшую і малодшую. У склад старэйшай дружны ўваходзілі найбольш дасведчаныя ў вайсковай справе і набліжаныя да князя ваяры. У мірны час яны выконвалі функцыі княжацкіх дарадцаў, кіраўнікоў рэгіянальнай адміністрацыі, а падчас вайны маглі кіраваць асобнымі вайсковымі атрадамі. Аснову

Шлем. Гродна,
XIII стагоддзе.

Рукаць мяча.
Гродна.
XIII стагоддзе.

прафесійнага войска складала малодшая дружина. У мірны час малодшыя дружыннікі маглі быць княжацкімі служкамі, збіраць падаткі і разбіраць судовыя справы ў гарадах і сельскай мясцовасці.

Дружыннікі былі спрактыкаванымі, дасведчанымі, добра ўзброенымі ваярамі, аднак іх колькасць была невялікай. Сіламі дружны можна было праводзіць толькі абмежаваныя па маштабах вайсковыя аперацыі. У выпадку ж буйных вы-

праў на тэрыторыю праціўніка ці пагрозы варожага нападу на ўласныя землі, калі патрабавалася вялікая колькасць ваяроў, князі былі вымушаны прыбягаць да мабілізацыі апалчэння ці наймаць на службу атрады іншаземцаў.

Апалчэнне, якое набірала-ся з гараджан і сялян, было самай шматлікай часткай войска. Звычайна апалчэнцы не ўдзельнічалі ў доўгатэрміновых выправах па-за межы свайго княства, бо гаспадарка, пакінутая на доўгі час без догляду, магла прыйсці ў заняпад, а гэта магло прынесці княству шкоду, часам нават большую за вайсковае паражэнне. Аднак падчас кароткатэрміновых выпраў на варожую тэры-

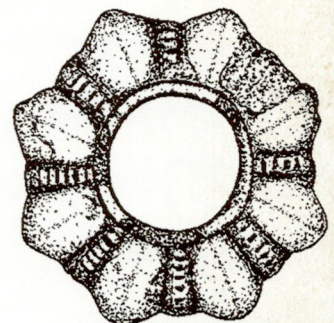
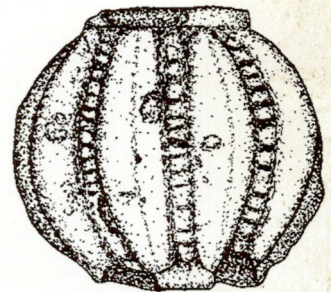
Каменны барэльеф з выявай лучніка. Тураў, Жыткавіцкі раён Гомельскай вобласці. XII—XIII стагоддзі.

торыю альбо пры неабходнасці абароны ўласнай тэрыторыі князі, верагодна, маглі збіраць вялікую колькасць апалчэнцаў.

Часам у выпадку падрыхтоўкі да будучай вайны князі наймалі асобныя атрады іншаземцаў, якія па сваіх баявых якасцях і ўзбраенні мала адрозніваліся ад дружыннікаў. Але выкарыстанне наймітаў патрабавала вялікіх грашовых выдаткаў, што звычайна не дазваляла доўга ўтрымліваць на службе такія вайсковыя атрады.

Выява цяжкаўзброенага дружынніка. Абразок «Святы Георгій». Вялікі Ноўгарад, Расія. XIII стагоддзе.

Наверша булавы. Лукомль, Чашніцкі раён Віцебскай вобласці. XII—XIII стагоддзі.

Заклучэнне

На старонках гэтай кнігі шаноўныя чытачы змаглі пазнаёміцца з некаторымі бакамі паўсядзённага жыцця нашых сярэднявечных продкаў — людзей, што нараджаліся, працавалі і паміралі на беларускай зямлі ў X—XIII стагоддзях. Відавочна, што ні аб'ём кнігі, ні стан нашых ведаў пакуль не дазваляюць аднавіць усе іх заняткі і асаблівасці штодзённага побыту. Але археолагі, якія вывучаюць жыццё людзей мінулых эпох, кожны год праводзяць раскопкі новых гарадзішчаў, курганных могільнікаў і сельскіх паселішчаў і здабываюць новыя сведчанні іх жыццядзейнасці. Археалогія — адна з навук, якія развіваюцца найбольш імкліва і бесперапынна, адпаведна нашы веды аб жыцці сярэднявечага насельніцтва Беларусі растуць з кожным годам. І з кожным годам мы можам больш дакладна і дэталёва рэканструяваць асаблівасці побыту і заняткі нашых продкаў.

Хочацца спадзявацца, што нехта з чытачоў настолькі зацікавіцца жыццём нашых продкаў, што захоча ў будучым звязаць сваё жыццё з археалогіяй — адной з самых незвычайных і самых цікавых навук. І хто ведае, магчыма, праз дзесяць ці дваццаць гадоў ён зможа стварыць куды больш поўную і займальную карціну штодзённага жыцця і побыту людзей сярэднявечага часу. Калі здарыцца менавіта так, аўтар гэтых радкоў будзе лічыць, што гэта кніга была напісана не дарма.

Змест

УВОДЗІНЫ 5

ПРАСТОРА 6

Айкумена 6

Лясы 10

Рэкі 13

ЧАЛАВЕК 16

Нараджэнне і дзяцінства 16

Дарослае жыццё 22

Смерць 25

ПОБЫТ 30

Вёска 30

Горад 35

ПРАЦА 51

Сельская гаспадарка 51

Рамёствы 56

Гандаль 60

Вайна 66

ЗАКЛЮЧЭННЕ 70

Навукова-папулярнае выданне
Беларуская дзіцячая энцыклапедыя

Плавінскі Мікалай Аляксандравіч

ЯК ЖЫЛІ ПРОДКІ
Штодзённае жыццё людзей
на тэрыторыі Беларусі
ў X—XIII стагоддзях

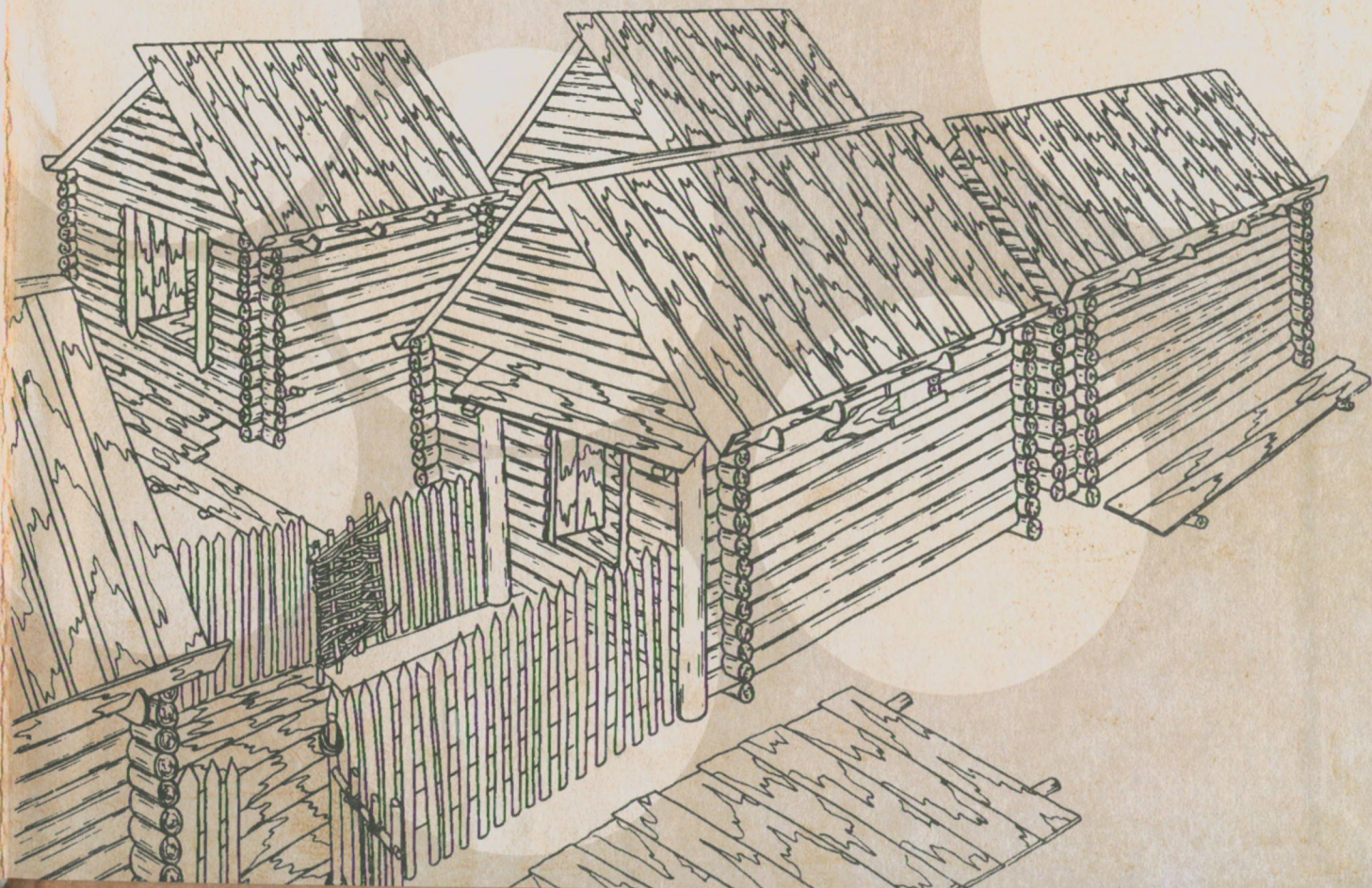
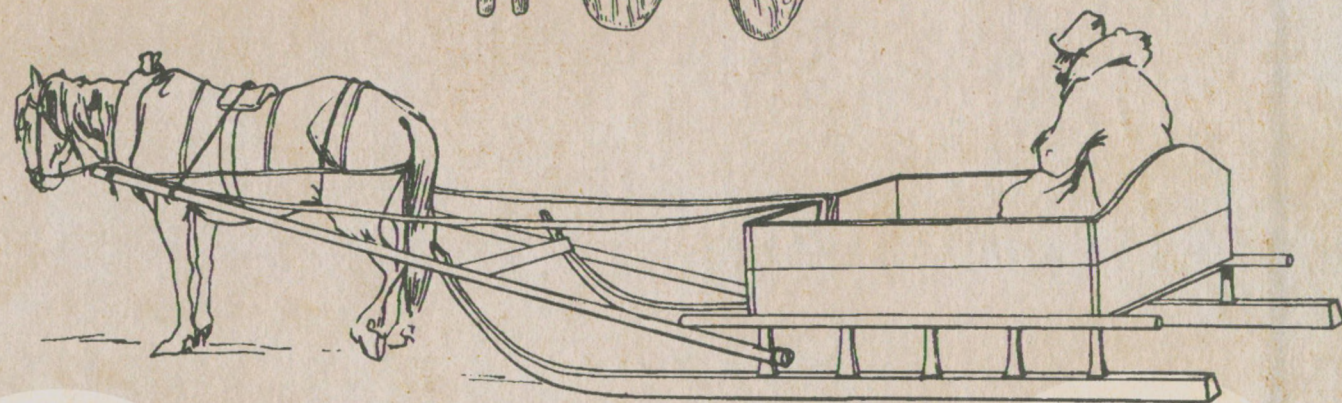
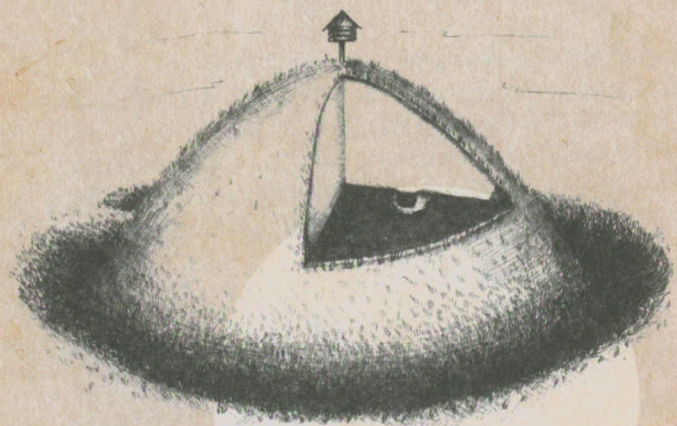
Адказны за выпуск Ю.В. Бажэнаў
Рэдактар Д.Д. Сенькова
Мастацкае афармленне
і камп'ютарная вёрстка: П.В. Баранаў
Карэктар: Д.Д. Сенькова

12+

Падпісана да друку 24.10.2018
Фармат 84 × 108 ¹/₁₆.
Папера мелаваная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 7,56. Ул.-выд. арк. 12,05.
Тыраж 1500 экз. Заказ 2568.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі»
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/1 ад 08.07.2013.
Зав. Калініна, 16, 220012, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/102 ад 01.04.2014.
Пр-т Незалежнасці, 79, 220013, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь.

7,00

серыі «Беларуская дзіцячая энцыклапедыя» выйшлі кнігі:

Заяўкі на набыццё літаратуры прымаюцца па тэл./факсе:
284-16-92, 284-10-96, 284-06-08
220012, г. Мінск, зав. Калініна, 16,
e-mail: bel-enproekt@yandex.ru

ISBN 978-985-11-1096-0

9 789851 110960

EAC

Кніга прысвечана штодзённаму жыццю сярэднявечага насельніцтва Беларусі. У папулярнай форме апісваецца жыццёвы шлях чалавека ад нараджэння да смерці, яго заняткі, турботы і забавы, уяўленне аб сабе і іншых людзях, навакольным свеце і прасторы. Выданне прызначана для навучэнцаў сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту, але можа быць карысным для ўсіх чытачоў, якія цікавяцца гісторыяй Беларусі.

ЯК ЖБИЛІ ПРОВАДКИ